

David Urquhart

Το Πνεύμα της Ανατολής

(Αιτωλία – Ακαρνανία)

Μάιος 1830

Πίνακας περιεχομένων

ΔΥΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ - ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΔΟΥΚΑ ΤΟΥ ΓΟΥΕΛΛΙΝΓΚΤΟΝ - ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ - ΤΟ ΚΕΡΑΣ ΤΗΣ ΑΦΘΟΝΙΑΣ - ΜΑΧΗ ΤΟΥ ΛΕΠΑΝΤΟΥ.....	3
ΑΙΤΩΛΙΚΟ – ΤΡΙΚΑΡΔΟ – ΒΑΛΤΟΣ ΤΗΣ ΛΕΣΙΝΗΣ – ΚΟΛΥΜΠΩΝΤΑΣ ΠΡΟΣ ΕΝΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ – ΚΑΘΙΖΗΣΗ ΤΩΝ ΑΚΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ.....	13
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ — ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΟΥΡΚΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗΣ — ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΕΙΣΑΧΘΕΙΣΑ ΥΠΟ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ.....	21
ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΛΙΜΝΗ ΤΟΥ ΒΡΑΧΩΡΙΟΥ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΚΑΙ ΑΤΥΧΗΜΑΤΑ – Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΠΥΡΙΤΙΔΑΣ ΣΤΙΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΛΑΟΥΣ – ΕΚΛΕΠΤΥΝΣΗ ΚΑΙ ΕΡΕΪΠΙΑ ΤΗΣ ΑΛΥΖΕΙΑΣ – ΜΙΑ ΓΡΑΦΙΚΗ ΣΚΗΝΗ.....	29
ΑΛΛΑΓΗ ΣΤΑ ΠΑΛΙΚΑΡΙΑ - ΤΟΝ ΒΛΑΧΟ ΣΤΡΑΤΙΩΤΗ - ΤΟΥΣ ΒΟΣΚΟΥΣ -ΤΑ ΛΑΘΗ ΤΟΥ ΠΟΥΚΒΙΛ - ΓΙΟΡΤΕΣ ΣΤΟΝ ΜΑΚΡΟΝΟΡΟ - ΚΥΝΗΓΙ ΑΓΡΙΟΧΟΙΡΟΥ - ΑΦΙΞΗ ΣΤΗΝ ΑΛΒΑΝΙΑ.....	40
ΤΟ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟ.....	52
David Urquhart.....	55

ΔΥΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ - ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΔΟΥΚΑ ΤΟΥ ΓΟΥΕΛΛΙΝΓΚΤΟΝ - ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ - ΤΟ ΚΕΡΑΣ ΤΗΣ ΑΦΘΟΝΙΑΣ - ΜΑΧΗ ΤΟΥ ΛΕΠΑΝΤΟΥ.

Μας υποδέχθηκε στο Λεπάντο (Ναύπακτο) ο διοικητής, Συνταγματάρχης Πιέρης, ένας Κερκυραίος που ήταν αρχηγός του πυροβολικού, ο οποίος διασκέδασε εμάς – σχεδόν όσο και τον εαυτό του – με την αφήγηση των διαφόρων γενναίων κατορθωμάτων του. Εδώ είχαμε την πρώτη μας συνομιλία με κάποιους Σουλιώτες σχετικά με το πρωτόκολλο. Εξέφρασαν έντονα τη θλίψη και τους φόβους τους, αλλά είπαν ότι ο φόβος μήπως φανεί ότι αντιτίθενται στις διαθέσεις των ανακτοβουλίων (των Μεγάλων Δυνάμεων) και μήπως θεωρηθούν από αυτά ταραχοποιόι και άστατοι, εμπόδιζε το έθνος από το να προβεί σε οποιαδήποτε δημόσια εκδήλωση των συναισθημάτων του. Πράγματι, είπαν πως αν δεν υπήρχε αυτό, η κυβέρνηση του Καποδίστρια δεν θα γινόταν ανεκτή ούτε για μία ημέρα.

Απομένουν 500 ελληνικές οικογένειες από τις 1000. 6.000 στρέμματα¹ ανήκουν στους Έλληνες και 25.000 στους Τούρκους, τα οποία είναι τώρα εθνικά· αλλά οι ελληνικές γαίες είναι τόσο κατώτερες από τις τουρκικές, ώστε, παρόλο που οι τελευταίες φορολογούνται κατά δύο τρίτα περισσότερο, οι Έλληνες εγκαταλείπουν τις δικές τους για να καλλιεργήσουν εκείνες.

20 Μαΐου 1830. — Αφήσαμε τη Ναύπακτο με το ξημέρωμα και περάσαμε μέσα από μια μικρή εύφορη πεδιάδα, η οποία εκτείνεται σε ημικύκλιο από τη βάση της Ριζίνας, στο άκρο της οποίας βρίσκεται η Ναύπακτος, μέχρι τους χαμηλούς λόφους (mamelons) του Όρους Κόραξ, που κατηφορίζει προς το Κάστρο της Ρούμελης (Αντίρριο). Ρίζες ελαιόδεντρων είναι πυκνά διάσπαρτες παντού· προς τη θάλασσα η έκταση είναι ελώδης, αλλά το έλος θα μπορούσε εύκολα να αποστραγγιστεί. Οι χαμηλοί λόφοι πάνω από το κάστρο, μέσα από τους οποίους περάσαμε, σχηματίζονται από ένα αργιλώδες και γεώδες στρώμα που παρασύρεται εύκολα από το νερό· έτσι, είναι σκαμμένοι σε μικρές αποκομμένες μάζες με απότομες πλευρές, ενώ τα ενδιάμεσα διαστήματα και οι κορυφές είναι επίπεδα και κατάλληλα για καλλιέργεια· την ίδια στιγμή, οι απόκρημνες πλευρές θα μπορούσαν να φέρουν κάθε λογής δέντρο και να καταστήσουν το τοπίο μαγευτικό.

Δεν είδαμε τίποτα από τις θερμές και θειούχες πηγές στην περιοχή της Κακής Σκάλας, οι οποίες έδωσαν το επίθετο «δυσώδης» (Οζολείς) σε αυτό το τμήμα των Λοκρών. Το πέραςμα είναι εξαιρετικής φυσικής οχύρωσης, με το μονοπάτι να ελίσσεται πάνω στην πλαγιά του βουνού, που πέφτει σχεδόν κατακόρυφα στη θάλασσα. Αφού διασχίσαμε μια χαμηλότερη κορυφογραμμή, φτάσαμε στην πανέμορφη μικρή κοιλάδα του Καβουρόλιμου, όπου ο Μελέτιος τοποθετεί την αρχαία Μολύκρεια. Εδώ, κάτω από τη σκιά ορισμένων υψηλών πλατάνων, άναψε γρήγορα μια φωτιά· κρεμάσαμε τα όπλα μας στα κλαδιά· αφήσαμε τα άλογά μας να βοσκήσουν σε κίτρινο, λευκό και πορφυρό τριφύλλι, αγριοβρώμη και σιτάρι. Τα χαλιά μας στρώθηκαν, και σύντομα εμφανίστηκε ο δίσκος του καφέ και οι αναζωογονητικές πίπες (τσιμπούκια).

1 Το στρέμμα είναι σχεδόν το ένα τρίτο του ίικρο (acre).

Αυτή η μικρή αλλά μαγευτική κοιλάδα προσέφερε μια θέα που σπάνια συναντά κανείς στον Μοριά. Περιβάλλεται από ακανόνιστους, αλλά όχι υψηλούς, λόφους από μαλακό φαμμίτη, που ποικίλλουν σε μορφή και χαρακτήρα, άλλοτε γυμνοί και άλλοτε δασωμένοι. Διασχίζεται από δύο ρυάκια με βαθιές κοίτες, από όπου ξεπηδούν σειρές από απλωμένα και όμορφα ανατολίτικα πλατάνια. Είναι αφού έχεις στερηθεί για καιρό τη θέα των δέντρων που απολαμβάνεις πραγματικά την ομορφιά του φυλλώματος και των σχημάτων τους, καθώς και τη φρεσκάδα της σκιάς τους — εκεί νιώθει κανείς τη γοητεία τους ή μαθαίνει την αξία τους. Η θέα των λόφων που με περιέβαλλαν τώρα δεν ήταν μικρότερη ανακούφιση, καθώς τα μάτια μου είχαν κουραστεί από τη μονοτονία των ασβεστολιθικών οροσειρών του Μοριά, που στερούνται εξίσου γραφικού και γεωλογικού ενδιαφέροντος, και γίνονται κουραστικές από τα άθλια μονοπάτια που τις διασχίζουν και από την απουσία πηγών και σκιάς.

Χάρηκα επίσης που βρέθηκα ξανά στη Δυτική Ελλάδα· μια χώρα κατάσπαρτη με εκτεταμένα ερείπια της πλέον απομακρυσμένης αρχαιότητας, τα οποία, αν και είχαν ήδη ισοπεδωθεί ακόμη και κατά την εποχή της ελληνικής ακμής, χρησίμευαν τότε ως πρότυπα για την ελληνική στρατιωτική αρχιτεκτονική². Κατοικήθηκε από άνδρες οι οποίοι, φέρνοντας μαζί τους την εκλέπτυνση και την επιστήμη της Ελλάδας, καθώς και τη δραστηριότητα της φυλής της, αναζήτησαν και βρήκαν σε ένα πλουσιότερο έδαφος καταφύγιο από τις διώξεις και ανάπαυση από τις ατέρμονες και αιματοβαμμένες διχόνοιες που αναστάτωναν την Πελοπόννησο.

Αυτή η χώρα υπήρξε κατ' εξοχήν το πεδίο της μυθολογικής και ποιητικής φαντασίας. Η στρατιωτική της ισχύς, τόσο σημαντική για τη διατήρηση του νέου κράτους, καταδεικνύεται από τα γεγονότα των πολέμων του Φιλίππου, των Ρωμαίων, των Γόθων, των Γαλατών και της πρόσφατης επανάστασης. Αν υπήρξε το πλέον ευτυχισμένο και το μόνο ειρηνικό τμήμα της Ελλάδας κατά τις ημέρες της αρχαίας της ακμής, η τύχη της υπήρξε αντίστροφη από εκείνη την περίοδο μέχρι σήμερα — από την αποδυνάμωση του πληθυσμού της επί Αυγούστου για τον συνοικισμό της Νικόπολης, μέχρι την αποδυνάμωση που προκάλεσε το πρόσφατο πρωτόκολλο, χωρίς κανέναν απολύτως σκοπό.

Μία ώρα και ένα τέταρτο³ από τον ποταμό του Καβουρόλιμνου, αντικρίσαμε τον Εύηνο μέσα από μια ζώνη μεγαλοπρεπών πλατάνων και ψηλών ιτιών, που σχημάτιζαν ένα είδος σκηνικού σε ένα μικρό δασώδες θέατρο. Ο ποταμός περιπλανιόταν πάνω στην ευρεία και πετρώδη κοίτη του, σε ορμητικά αλλά διαυγή ρεύματα, και άστραφτε μέσα από το παραπέτασμα της βαθυπράσινης φυλλωσιάς. Μια όχθη στην απέναντι πλευρά υψωνόταν απότομη και ανώμαλη, καλυμμένη με θάμνους. Δεν απαιτήθηκε μεγάλη προσπάθεια της φαντασίας για να επαναφέρουμε σε αυτή τη θεσπέσια σκηνή τις μυθικές ομάδες του Μελέαγρου και του Κάπρου, ή της Δηιάνειρας και του Κενταύρου.

2 «Νυν μὲν τεταπεινωμένοι τὸ δὲ παλαιὸν πρόσχημα τῆς Ελλάδος ἦν τᾶντα τὰ κτίσματα.» (Τώρα μὲν εἶναι ταπεινωμένοι, ἀλλὰ κατὰ τὸ παρελθὸν αὐτὰ τὰ κτίσματα αποτελοῦσαν τὸ καμάρι τῆς Ελλάδας) — ΣΤΡΑΒΩΝ, βιβλίο 1, κεφ. 1, σελ. 3.

3 Εἶναι περιττὸ νὰ παρατηρήσουμε ὅτι οἱ ἀποστάσεις υπολογίζονται σε ὥρες· ἡ ὥρα στὴν Ανατολή, ὅπως τὸ stund τῆς Γερμανίας, μπορεῖ νὰ μεταφραστῆ ὡς λεύγα.

Κρατώντας τον ποταμό στα δεξιά μας, περιπλεύσαμε τη βάση του όρους Χαλκίς και αναζητήσαμε μάταια ίχνη που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε Μακύνεια και Χαλκίδα, και από την άλλη πλευρά του ποταμού, Ταφιασό και Καλυδώνα. Η δυσκολία, γενικά, έγκειται στο να βρει κανείς ονόματα για το πλήθος των καταλοίπων· εδώ βρεθήκαμε σε αμηχανία από την αφθονία ονομάτων, χωρίς ένα γείσο ή έναν σπασμένο κίονα για να τα ταυτίσουμε. Όμως, αφού διασχίσαμε τον ποταμό και ανεβήκαμε σε ένα μικρό ύψωμα στα δεξιά του δρόμου, που επιβλέπει άμεσα το Υποχώριον (Ευηνοχώρι), βρεθήκαμε απροσδόκητα εν μέσω εκτεταμένων ελληνικών ερειπίων, τα οποία, με τον Στράβωνα ανά χειράς, φανταστήκαμε ότι θα μπορούσαν να ταυτιστούν με πλήρη ικανοποίηση με την παλαιά Πλευρώνα. Είναι πολύ λυπηρό που ο Στράβων δεν επισκέφθηκε ο ίδιος αυτές τις χώρες και ότι η μόνη συνεχή αφήγηση που έχει διασωθεί για τη Δυτική Ελλάδα είναι τόσο πτωχή σε γενικές περιγραφές και, όταν καταπιάνεται με λεπτομέρειες, ορισμένες φορές τόσο συγκεχυμένη. Ο Μελέτιος εδώ είναι χειρότερος από το τίποτα· πάντως, σε κάθε περίπτωση, καλύτερος από τον Πουκεβίλ (Rouqueville). Ο Πολύβιος είναι πράγματι ο μόνος σύντροφος για την Ακαρνανία και την Αιτωλία· και από τον Θουκυδίδη πρέπει να δανειστούμε το μόνο αμυδρό φως που μπορεί να ριχθεί στις αμφισβητούμενες θέσεις που σχετίζονται με το Αμφιλοχικό Άργος.

Αλλά ας επιστρέψουμε στην Πλευρώνα. «Ο Εύηνος», λέει ο Στράβων, «αφού ρέει δίπλα από την Καλυδώνα και τη Χαλκίδα, κατευθύνει την πορεία του δυτικά προς την πεδιάδα της παλαιάς Πλευρώνας και στη συνέχεια στρέφεται προς τις εκβολές του και τον νότο». Λοιπόν, είναι ακριβώς στην καμπή του ποταμού που περιγράφεται έτσι, όπου υψώνεται ο λόφος που στεφανώνεται από αυτά τα ερείπια, τα οποία είναι, σε έκταση και στυλ, πρώτης τάξεως. Ορισμένοι από τους λίθους είχαν μήκος εννέα πόδια· το τείχος έχει γενικά πάχος εννέα πόδια· σε ένα τμήμα, που έμοιαζε να ενώνει τις δύο Ακροπόλεις, ήταν μόλις πέντε πόδια, με αντηρίδες 4,5 ποδιών τετραγωνικής βάσης που το ενίσχυαν εσωτερικά, και πάνω στις οποίες, πιθανώς, τοποθετούνταν σανίδες για να σχηματίσουν τον διάδρομο των τειχών (banquette). Τα τείχη περιβάλλουν δύο κορυφές, σε καθεμία από τις οποίες φαινόταν τοποθετημένη μια Ακρόπολη· εκείνη προς τον βορρά ήταν εν μέρει Κυκλώπεια. Το υπερυψωμένο οροπέδιο, που περικλείεται από το περίγραμμα, μπορεί να έχει περιφέρεια 3000 βημάτων· η χαμηλότερη έκταση είναι τουλάχιστον εξίσου εκτεταμένη. Λίγα τούβλα και κεραμίδια, σκληρότερα από τις πέτρες, ήταν τα μόνα λείψανα που μπόρεσα να δω. Οι ελληνικές έριδες έχουν αφήσει το αποτύπωμά τους στην ολοκληρωτική καταστροφή τέτοιων τειχών και μιας τέτοιας πόλης.

Καθώς περνούσαμε μέσα από τον «εύκαρπον κάμπον» της Πλευρώνας, προσπεράσαμε αρκετούς ανθρώπους με μουλάρια, φορτωμένους με όλα τα υπάρχοντά τους. Μας είπαν ότι είχαν διαφύγει από την περιοχή των Ιωαννίνων με την πρόθεση να πάνε να εγκατασταθούν στην Ελλάδα, αλλά ότι τους σταμάτησαν στο Κάστρο της Ρούμελης (Αντίρριο) και τους ζήτησαν δασμό 12% επί της αξίας των μουλαριών και των αποσκευών τους. Μη μπορώντας να πληρώσουν το ζητηθέν ποσό και εξοργισμένοι που τους έριχναν πίσω στην εκδίκηση (των Τούρκων) που είχαν προκαλέσει, επέστρεψαν στη χώρα που είχαν εγκαταλείψει. «Χιλιάδες», είπαν, «ετοιμάζονται να φύγουν από την Αλβανία· αλλά εμείς θα τους πούμε τι σημαίνει "ελευθερία"».

Δεν γνωρίζω αν πρέπει να καταδικαστεί περισσότερο η έλλειψη πολιτικής σύνεσης ή η απανθρωπιά αυτού του μέτρου.

Φτάνοντας στο Μεσολόγγι, αναφέραμε το περιστατικό στον Διοικητή της περιοχής, ο οποίος δήλωσε ότι η απαίτηση αυτή ήταν εντελώς χωρίς την έγκριση της Κυβέρνησης και ότι θα έβαζε αμέσως ένα τέλος σε αυτήν⁴.

Τρεις ώρες μετά το ηλιοβασίλεμα φτάσαμε στην πύλη του Μεσολογγίου. Χτυπήσαμε και ζητήσαμε άδεια να εισέλθουμε, η οποία μας αρνήθηκε· ζητήσαμε φαγητό και δεν μπορέσαμε να βρούμε — απαρχές πολιτισμού άξιες να καταγραφούν! Και τέτοιοι κανονισμοί θεωρούνται κυριολεκτικά ως επιτυχημένες μιμήσεις της Ευρώπης. Οι υπηρέτες μας και η σκηνή μας είχαν προηγηθεί ενώ εμείς εξετάζαμε τα ερείπια της Πλευρώνας (από τα οποία δεν φύγαμε μέχρι να σκοτεινιάσει εντελώς), με εντολές, αν διαπίστωναν ότι δεν μπορούσαμε να γίνουμε δεκτοί μετά το ηλιοβασίλεμα, να κατασκηνώσουν έξω από τα τείχη. Δεν μπορούσαμε ούτε να τους δούμε ούτε να ακούσουμε τίποτα γι' αυτούς· αλλά ένα από τα άλογά μας πολύ έξυπνα λύθηκε· και καταδιώκοντάς το, πέσαμε πάνω στα σχοινιά της σκηνής, στην οποία μας είχε οδηγήσει.

Στο Μεσολόγγι περάσαμε τρεις ημέρες ακούγοντας σχεδόν συνεχώς, ή συμμετέχοντας και οι ίδιοι σε συζητήσεις σχετικά με το Πρωτόκολλο και τα σύνορα· τις περιστάσεις, τα μέσα και τις προοπτικές της Ακαρνανίας· και τα τμήματα της Αιτωλίας που αποκλείστηκαν από το νέο κράτος. Ένας μεγάλος αριθμός Ελλήνων οπλαρχηγών και παλαιών Αρματολών ήταν συγκεντρωμένοι εδώ: ο Βαρνακιώτης, οι Γριβαίοι και άλλοι που θεωρούσαν τους εαυτούς τους «ημι-τακτικούς», δηλαδή εγγεγραμμένους στον κατάλογο των άτακτων-τακτικών· ενώ άλλοι ήταν εντελώς ανυπότακτοι και αυτοαποκαλούνταν «ρεμπέλοι», σε αντιδιαστολή με τα τακτικά στρατεύματα⁵.

Η ανεπάρκεια των νέων συνόρων από στρατιωτική άποψη ήταν τόσο προφανής, ώστε η αγανάκτηση αναμειγνυόταν με τον χλευασμό. Πρέπει να πω ότι δεν ξεπλάγην λιγότερο από όσο μπερδεύτηκα από την οξυδέρκεια ορισμένων παρατηρήσεών τους.

«Ο Δούκας του Ουέλινγκτον», έλεγαν, «είναι ο πρώτος στρατιωτικός στην Ευρώπη· φυσικά, χαρήκαμε που ένας τέτοιος άνθρωπος θα αποφάσιζε για το ζήτημα των συνόρων μας. Έχει διοικήσει στην Ισπανία, όπου ο τρόπος πολέμου μοιάζει με τον δικό μας, και όπου τα βουνά, τα δάση και οι βράχοι αφηφούν την πειθαρχία και την επιστήμη· αλλά τι να σκεφτούμε για αυτό το Πρωτόκολλο που διατείνεται ότι φέρνει την ειρήνη αφαιρώντας από εμάς ακριβώς τις θέσεις για τις οποίες έγινε ο πόλεμος, και τις μόνες άμυνες μέσω των οποίων η ειρήνη διατηρείται αυτή τη στιγμή;»

Παρατήρησα ότι ο Δούκας του Ουέλινγκτον εξαπατήθηκε από λανθασμένους χάρτες.

4 Είναι περιττό να πούμε ότι δεν μπήκε κανένα τέλος στις αυθαιρέσεις για τις οποίες παραπονέθηκαν.

5 Αυτοί οι τακτικοί-άτακτοι βρίσκονται σε κατάσταση μετάβασης από τα παλιά στίφη σε πειθαρχημένα στρατεύματα, καθώς υπόκεινται σε μια κανονική διαδοχή υφιστάμενων βαθμών, χωρίς όμως να είναι εκπαιδευμένοι στην πειθαρχία.

«Τότε», ανταπάντησαν, «θα έπρεπε να είχε κοιτάξει τα γεγονότα. Δεν είναι μόνο αυτός ο πόλεμος που απέδειξε ότι η Ελλάδα έχει δύο πύλες, και ότι δεν ωφελεί να κλείσεις τη μία αν η άλλη μείνει ανοιχτή· και, επιπλέον, οι θέσεις που καταφέραμε να καταλάβουμε, και καταλαμβάνοντάς τες (χωρίς τη βοήθεια κανενός Πρωτοκόλλου) διατηρήσαμε την ειρήνη τους τελευταίους δώδεκα μήνες, αυτές πρέπει να είναι τα στρατιωτικά σύνορα· ακόμα κι αν ήταν δυνατόν να βρεθούν καλύτερα, αυτά θα έπρεπε να επικυρωθούν».

Εάν η κατοχή της αποκλεισθείσας περιοχής μπορούσε καθόλου να ωφελήσει τους Τούρκους, αυτό θα γινόταν μέσω της εγκατάστασης ισχυρών αποικιών που θα έκοβαν κάθε επικοινωνία μεταξύ Αλβανίας και Ελλάδας. Αλλά αυτό, φυσικά, είναι εντελώς εκτός συζήτησης. Με την Ελλάδα ανεξάρτητη, η Πύλη δεν τολμά να συντηρήσει το σύστημα των Ελλήνων Αρματολών όπως παλαιότερα. Κανένας τουρκικός πληθυσμός δεν θα μπορούσε να πειστεί να εγκατασταθεί ανάμεσα στους Αλβανούς και τους Έλληνες, οι οποίοι δεν εξαρτώνται πλέον από την υποστήριξη των Τούρκων για προστασία έναντι των Αλβανών. Έτσι, αυτή η περιοχή, που αποσπάται κατ' αυτόν τον τρόπο από την Ελλάδα και την αφήνει εκτεθειμένη στις επιδρομές των Αρναούτηδων, αντί να ωφελεί την Τουρκία, θα χρησιμεύσει μόνο στη διατήρηση —μέσω του θέλητρου της λεηλασίας— της ταραχοποιού φύσης των Αλβανών· στη διατήρηση αδιάκοπων ερίδων μεταξύ της Πύλης και του Ελληνικού κράτους, και στη διαιώνιση ενός αισθήματος εχθρότητας μέσω της ανταλλαγής αλληλοκατηγοριών και αδικιών. Εάν η Συμμαχία (των Μεγάλων Δυνάμεων) ενεργούσε με τον δεδηλωμένο σκοπό να προκαλέσει αναταραχή στην Ανατολή, θα άξιζε έπαινο και θαυμασμό για την ευφυΐα και την επινοητικότητα της. Τέτοιες ήταν οι παρατηρήσεις του Μακρή και του Γρίβα.

Οι Άγγλοι φέρουν όλο το ανάθεμα για αυτό το μέτρο. Η παράδοση των Ελλήνων της Πάργας στον Αλβανό εχθρό τους (τον Αλή Πασά) κηλίδωσε το όνομα της Αγγλίας, το οποίο προηγουμένως αντιμετωπιζόταν με δέος και σεβασμό. Ακολουθώντας, η πολιτική που έδιωξε από τα Ιόνια Νησιά τις οικογένειες εκείνων που ονομάζονταν «Κλέφτες» από τον Αλή Πασά (βλέπε Hobhouse), βοήθησε στο να πέσει αυτή η επαρχία στα χέρια του Αλή Πασά. Ο κόσμος τώρα φαντάζεται ότι το τωρινό μέτρο αποτελεί συνέχεια της ίδιας πολιτικής. Χωρίς αμφιβολία, αυτά τα περασμένα γεγονότα δεν θα τους είχαν έρθει ποτέ ξανά στο μυαλό, ή η εντύπωση που αποκόμισαν από αυτά δεν θα ήταν τόσο βαθιά ή γενική, αν δεν υπήρχε η δραστηριότητα των κυβερνητικών αρχών και πρακτόρων στη διάδοση αυτών των φημών.

Μας ικανοποίησαν εξαιρετικά οι τρόποι, το ύφος και η εμφάνιση της πλειονότητας των Ρουμελιωτών οπλαρχηγών. Είναι, βεβαίως, μια ωραία γενιά ανδρών· τα ελαττώματά τους πηγάζουν άμεσα από τις ολισθηρές συνθήκες στις οποίες έχουν βρεθεί· αλλά από πού πηγάζει η αστική τους ευγένεια, η γνώση τους για τον κόσμο, η ευχέρεια της έκφρασης, η οξύτητα της παρατήρησης, αυτή η φλογερή επιθυμία για απόκτηση γνώσεων και η ικανότητα εφαρμογής τους;

Το Μεσολόγγι είναι ένα μέρος για το οποίο θα ήταν πολύ δύσκολο να δώσει κανείς μια εικόνα σε κάποιον που δεν έχει δει τον τουρκικό και τον ελληνικό τρόπο διεξαγωγής πολέμου. Μια πυγμαία απομίμηση προμαχώνα (bastion) και μεσοπυργίου (curtain) υπάρχει πράγματι και στις δύο πλευρές της πύλης, αλλά το περίγραμμα της πόλης δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια περίφραξη από λυγαριές (πλεγμένα κλαδιά) που συγκρατούν χώμα· γύρω από αυτήν τρέχει μια στενή τάφρος με τρία

πόδια νερό. Αυτή η περίφραξη και η τάφος εκτείνονται σε ημικύκλιο από ακτή σε ακτή, βλέποντας προς τον βορρά. Υπάρχει, ωστόσο, μια επίδειξη μηχανικής που δεν πρέπει να παραλείψω να αναφέρω: ένα οχύρωμα τύπου λουνέτας (lunette) στο οποίο θα μπορούσε κανείς να πηδήξει από την κορυφή της ξύλινης περίφραξης, με μια ελαφρά ένδειξη κεκλιμένου εξωτερικού τοίχου (counterscarp) και πρανούς (glacis). Το συνολικό ύψος της περίφραξης, από τον πυθμένα της τάφρου, πουθενά δεν υπερβαίνει τα δώδεκα πόδια, εκτός από τις πύλες. Μιλάω από μνήμης, αλλά νομίζω ότι μάλλον υπερβάλλω παρά υποτιμώ το μέγεθος.

Οι Τούρκοι χάραξαν τρεις παράλληλες γραμμές γύρω από την πόλη, η πλησιέστερη σε απόσταση τεσσάρων ή πέντε γιάρδων από την τάφρο, με πολυάριθμα ζιγκ-ζαγκ· αυτά, μαζί με τις πυροβολαρχίες εφόδου και τις γραμμές που υψώθηκαν σε μεγαλύτερη απόσταση για την προστασία των διαφόρων στρατοπέδων τους, έχουν καταστήσει ολόκληρη την πεδιάδα με τον πιο αλλόκοτο τρόπο. Το γεγονός ότι τελικά η πόλη καταλήφθηκε λόγω λιμού, παρά τη διεξαγωγή της πολιορκίας με τόσο τακτικό τρόπο, την αδυναμία των οχυρώσεών της και το πλήθος των επιτιθέμενων, δικαιολογεί —αν δεν δικαιώνει— τη ματαιοδοξία των γενναίων υπερασπιστών της.

Το έδαφος είναι παντού γεμάτο τρύπες και ξεσκισμένο από την έκρηξη των οβίδων και την πτώση των βλημάτων. Το χώμα είναι ένα μείγμα γης και σιδήρου· θραύσματα από οβίδες και βόλια είναι ανακατεμένα με αυτό σαν να ήταν πέτρες· και εντός και εκτός της περιμέτρου βρίσκονται διάσπαρτα τα λευκασμένα πλέον οστά και κρανία ανθρώπων και αλόγων.

Είχαν μόλις συγκεντρώσει τα κρανία των Ελλήνων, τα οποία ξεχώριζαν από εκείνα των Τούρκων από τις θέσεις στις οποίες κείτονταν. Απέδιδαν ιδιαίτερο σεβασμό σε εκείνα που ήταν σκορπισμένα κατά μήκος της γραμμής όπου το εναπομείναν τμήμα της φρουράς έκανε την τελευταία και απεγνωσμένη Έξοδό του, και από τους οποίους λίγοι μόνο κατάφεραν να ανοίξουν δρόμο μέσα από τον εχθρό. Διάλεξα μέσα από τον σωρό ένα κρανίο με υπέροχο σχήμα, το οποίο έφερε τα ίχνη τεσσάρων τραυμάτων. Είχε ξυστεί στο μέτωπο από σφαίρα πιστόλας· πίσω, στη δεξιά πλευρά, δύο χτυπήματα σπάθης είχαν χαράξει αλλά δεν είχαν διαπεράσει το οστό, και μια βαθιά σχισμή χασκούσε πάνω από το αριστερό φρύδι — τραύματα, προφανώς, που λήφθηκαν κατά την προσπάθεια διάσπασης των εχθρικών γραμμών. Αυτό το κρανίο υπήρξε για καιρό ένας πολύ δυσκίνητος σύντροφος.

Η φρουρά ζούσε σε τρύπες σκαμμένες στη γη, ακριβώς κάτω από τα τείχη, αλλά υπέφερε δεινά από τα διασταυρούμενα τουρκικά πυρά από κάθε σημείο. Κάθε ίχνος κτιρίου είχε εξαφανιστεί από αυτό που κάποτε ήταν η πόλη, εκτός από τα ερείπια ορισμένων πέτρινων σπιτιών κοντά στην παραλία. Λόγω της έκτασης της περιμέτρου, οι οβίδες έπεφταν κυρίως στο κέντρο και εκτοξεύονταν τόσο ψηλά από τους Τούρκους, ώστε βυθίζονταν στη γη σε μεγάλο βάθος και, εκρηγνύομενες υπογείως, προκαλούσαν μικρή ζημιά.

Διακόσια σπίτια είχαν τώρα ανεγερθεί ή αποκατασταθεί γρήγορα· ένα μικρό παζάρι άρχισε να δείχνει χαρούμενο, και τα καφενεία να σφύζουν από αργόσχολους που έπαιζαν μπιλιάρδο και έτρωγαν παγωτά. Παρευρεθήκαμε στο ξύρισμα του γαμπρού και στον καλλωπισμό της νύφης, στον πρώτο γάμο που τελούνταν μετά την καταστροφή και την ανοικοδόμηση της πόλης τους.

Είχαμε μια μακρά συνομιλία με τον πατέρα της νύφης, ο οποίος είχε σώσει μόνο εκείνη από μια πολυμελή οικογένεια. Τα περασμένα δεινά τους έμοιαζαν να έχουν χαθεί μέσα στο ευτυχημένο παρόν· και η ανάταση του συναισθήματος που διακατείχε όλες τις τάξεις ήταν εντελώς πέρα από την ικανότητά μου να την περιγράψω — ήταν μια επανάληψη αυτού που έναν χρόνο πριν είχα δει στον Μοριά: όχι πείνα, όχι συναγερμοί, όχι βιαστικές φυγές ή τρεμάμενη αγωνία, όχι εξασθενημένα πρόσωπα και εξαθλιωμένες όψεις, κατεστραμμένες εστίες και κουρελιασμένα ρούχα· αλλά, στη θέση τους, σφρίγος και υγεία· ειρήνη, αφθονία και ικανοποίηση· φανταχτερά ενδύματα και εορταστικοί ήχοι. Ωστόσο, ανάμεσα σε αυτούς τους γλεντζέδες, δεν πρέπει να συγκαταλέγονται τα απομεινάρια των πληθυσμών που επλήγησαν από το Πρωτόκολλο.

Εγκαταλείψαμε το Μεσολόγγι με λύπη και συνοδευτήκαμε μέχρι την πύλη από μέλη της οικογένειας του Μακρή, ενός παλαιού οπλαρχηγού που για χρόνια διατηρούσε μια έκνομη ανεξαρτησία στις Εχινάδες νήσους, ως νόμιμος διάδοχος του βασιλιά που συγκέντρωσε τριάντα πλοία για την πολιορκία της Τροίας. Ήταν ένας από τους κύριους υπερασπιστές του Μεσολογγίου, και η σύζυγος και οι κόρες του είχαν ηγηθεί των νυχτερινών ομάδων εργασίας των γυναικών στα οχυρωματικά έργα· η ανατολίτικη κοσμιότητα επέβαλλε στις γυναίκες να μην εργάζονται την ημέρα.

Όταν βγήκαμε στην πεδιάδα, σταματούσαμε συνεχώς από τάφρους, ζιγκ-ζαγκ και χαρακώματα, γεμάτα με νερό και λάσπη· και δεν φτάσαμε παρά με κάποιο κίνδυνο και ζημιές, και μετά από δύο ώρες επίπονης προσπάθειας, στη βάση του λόφου όπου βρίσκονται τα ερείπια που ονομάζονται Κυρά-Ειρήνη, σε απόσταση δύο έως τριών μιλίων από το Μεσολόγγι. Αυτά τα ερείπια φανταστήκαμε, από το στυλ, την έκταση και τη θέση τους, ότι είναι η Νέα Πλευρώνα: ο λόφος στον οποίο βρίσκονται, τμήμα του Ζυγού, αποτελεί προέκταση του Καλλιδρόμου. Από την κορυφή του είχαμε μια όμορφη και πανοραμική θέα της πεδιάδας του Μεσολογγίου ακριβώς κάτω από εμάς, της ακτής από το μεγαλοπρεπές όρος Χαλκίδα μέχρι τις Εχινάδες, τις λιμνοθάλασσες και τα Διβάρια (ιχθυοτροφεία), αποκομμένα από τη θάλασσα και τεμνόμενα από μεγάλες ευθείες γραμμές.

Στα δεξιά, το βενετσιάνικο Αιτωλικό (Anatolico) έμοιαζε να επιπλέει σαν λωτός στον μικρό του κόλπο. Η πεδιάδα που εκτείνεται από κάτω είναι πλούσια από τις προσχώσεις του Αχελώου και του Ευήνου, αλλά προσφέρει λίγα τώρα για να δικαιώσει την επιλογή του «Κέρατος της Αφθονίας», αν και μια πιο παχύρρευστη μόλυνση από το αίμα του Κενταύρου έχει γονιμοποιήσει τα πεδία της Καλυδώνας· και ο Αχελώος, με τα «παχιά νερά» του, συνεχίζει να δημιουργεί νέα νησιά.

Τα Διβάρια, μας λέει ο Στράβων, τα εκμεταλλεύονταν Ρωμαίοι από την Πάτρα, αλλά η έκταση και η αξία τους πρέπει τώρα να είναι πολύ μεγαλύτερη από ό,τι παλαιότερα, και είναι τόσο εκπληκτικά γεμάτα, που μοιάζουν ολοζώντανα. Άκουσα να χρησιμοποιούν γι' αυτά μια έκφραση που θυμάμαι να χρησιμοποιούν οι Ούγγροι μιλώντας για τον ποταμό Τάις: «μυρίζουν φαρίλα». Έτσι, η γονιμότητα της γης αντικαταστάθηκε από την παραγωγικότητα της θάλασσας· ο Ποσειδώνας δελεάζεται πάνω στη στεριά για να σχηματίσει δεξαμενές για το γένος των ιχθύων, αντί να αποκλείεται, όπως αλλού, για να παραχωρήσει χώρο στα στάχια της Δήμητρας· και το κέρατος της Αμαλθείας, για να συμβολίσει τον πλούτο αυτής της ευνοημένης πεδιάδας, πρέπει τώρα να ανταλλάξει το χρυσό δεμάτι και τους ρουμπινένιους καρπούς του με βαρέλια παστού φαριού και αρμαθιές από αυγοτάραχο.

Αλλά η σκηνή από κάτω, που εκτείνεται από τους βράχους του Κουρτζολάρο (Κοτσιλάρης) ή τις Εχινάδες μέχρι την απέναντι ακτή του Μοριά, κατέχει ένα ενδιαφέρον άλλου είδους: εδώ διεξήχθη μία από τις σπουδαιότερες ναυμαχίες, και μία από εκείνες που άσκησαν την πλέον διαρκή επιρροή στην κατάσταση της Ευρώπης από οποιαδήποτε άλλη σύγκρουση στη θάλασσα, από τη ναυμαχία του Ακτίου έως εκείνη του Τραφάλγκαρ.

Στις 7 Οκτωβρίου 1571, ακριβώς πάνω στην ακτή που τώρα αναπαύεται σιωπηλή στα πόδια μας, και στα νερά που τώρα είναι γαλήνια σαν λίμνη και χωρίς ούτε ένα πανί στον ορίζοντα, ενεπλάκησαν σε θανάσιμη μάχη πεντακόσιες γαλέρες· τα νερά, σε μια έκταση δέκα μιλίων, καλύφθηκαν πυκνά από μια μάζα ανθρώπινων υπάρξεων που έπνεαν μένος και μοίραζαν θάνατο· συνδυάζοντας την άγρια διέγερση του αρχαίου πολέμου και των όπλων του με τη μεγαλειώδη φρίκη του σύγχρονου πυροβολικού. Όταν ο ήλιος έδυσε πάνω σε αυτή τη σκηνή της σφαγής, διακόσια πενήντα ναυάγια κοίτονταν ακίνητα πάνω στα κύματα, βαμμένα κόκκινα από το αίμα τριάντα πέντε χιλιάδων ανθρώπων. Αυτή ήταν η σκηνή που παρουσίασε εκείνη η μνημειώδης ναυμαχία του Λεπάντο (Ναυπάκτου), η ανάμνηση της οποίας, όπως δήλωσε ο Θεοβάντες στα γηρατειά του, του ήταν πιο ακριβή από το δεξί χέρι που του είχε κοτίσει.

Οι δυνάμεις των Τούρκων και των συμμάχων (του Πάπα, της Ισπανίας και της Βενετίας) ήταν σχεδόν ίσες· και οι δύο πλευρές ήταν εξίσου πρόθυμες για τη μάχη και εξίσου σίγουρες για τη νίκη· και σε κάθε πλευρά, οι διακεκριμένοι ηγέτες τους ενέπνεαν εμπιστοσύνη, προκαλούσαν ευγενή άμιλλα, διασφάλιζαν τον επιστημονικό συντονισμό και προμήνυαν έναν απεγνωσμένο αγώνα. Οι Τούρκοι ήταν αγκυροβολημένοι ανατολικά του Μεσολογγίου· ο βενετσιάνικος στόλος, πλέοντας κατά μήκος των ακτών της Ακαρνανίας και περνώντας ανάμεσα από τις Εχινάδες νήσους, ήρθε απροσδόκητα σε επαφή με τον εχθρό. Η πρώτη μοίρα των συμμάχων, υπό τον Ντόρια, ανοίχτηκε στο πέλαγος ώστε να επιτρέψει στην κεντρική και την οπίσθια μοίρα να πλησιάσουν και να σχηματίσουν τη γραμμή μάχης κατά μέτωπο: η γραμμή τους εκτεινόταν σε μήκος τεσσάρων μιλίων, με διάστημα ενός πλοίου να μεσολαβεί μεταξύ κάθε σκάφους.

«Αμέσως μόλις ανακαλύφθηκαν οι Άπιστοι», λέει η ζωντανή αφήγηση του Κονταρίνι, «τα χαρμόσινα νέα μεταδόθηκαν από πλοίο σε πλοίο. Τότε οι Χριστιανοί άρχισαν με μεγάλη χαρά να καθαρίζουν τα καταστρώματά τους, διανέμοντας όπλα σε όλα τα απαραίτητα σημεία και εξοπλίζοντας τους εαυτούς τους σύμφωνα με τα αντίστοιχα καθήκοντά τους: άλλοι με αρκεβούζια και αλαβάρδες, άλλοι με σιδερένιες κορύνες, λόγχες, σπαθιά και εγχειρίδια. Κανένα σκάφος δεν είχε λιγότερους από διακόσιους στρατιώτες στο κατάστρωμα· στις ναυαρχίδες υπήρχαν τριακόσιοι ή και τετρακόσιοι. Οι πυροβολητές, εν τω μεταξύ, γέμιζαν τα κανόνια τους με τετράγωνα, στρογγυλά και αλυσιδωτά βλήματα, και προετοιμάζαν το "τεχνητό πυρ" με τα δοχεία, τις χειροβομβίδες και τα άλλα όργανα που απαιτούνταν για την εκτόξευσή του. Κάθε σκάφος ήταν στολισμένο με σημαίες, ταινίες, λάβαρα και πανό, όπως σε μια ημέρα γιορτής· τα τύμπανα, οι σάλπιγγες και τα φλάουτα ηχούσαν· μια γενική ιαχή δόνησε το στράτευμα· και κάθε άνθρωπος επικαλέστηκε για τον εαυτό του την Αιώνια Τριάδα και την Ευλογημένη Μητέρα του Θεού· ενώ οι ιερείς και πολλοί από τους καπετάνιους έτρεχαν από την πρύμνη στην πλώρη κρατώντας σταυρούς στα χέρια τους και προτρέποντας το πλήρωμα να κοιτάξει Εκείνον που είχε κατέβει ορατά από τον

Ουρανό για να πολεμήσει τους εχθρούς του Ονόματός Του. Συγκινημένη και φλεγόμενη από πνευματικό ζήλο, αυτή η μεγάλη συντροφιά απέκτησε, τρόπον τινά, ένα σώμα, ένα πνεύμα και μία θέληση· αδιαφορώντας για τον θάνατο και μην κρατώντας καμία άλλη σκέψη εκτός από το να πολεμήσουν για τον Σωτήρα τους. Εκείνοι που είχαν αμοιβαία αδικήσει ή αδικηθεί, αγκαλιάστηκαν ως αδέρφια και έχυσαν δάκρυα στοργής καθώς έσφιγγαν ο ένας τον άλλον στην αγκαλιά του. Ω, ευλογημένη και ελεήμων παντοδυναμία του Θεού, πόσο θαυμαστή είσαι στις ενέργειές Σου πάνω στους πιστούς!⁶»

Οι στόλοι αρχικά πλησίασαν ο ένας τον άλλον αργά και μεγαλειώδη· ο ήλιος είχε ήδη περάσει το μεσημέρι και επομένως τύφλωνε τους Τούρκους· και μια δυτική αύρα που σηκώθηκε λίγο πριν τη σύγκρουση, έδωσε στους συμμάχους και το πλεονέκτημα του ανέμου· έτσι, όταν άρχισε ο κανονιοβολισμός, ο καπνός παρασυρόταν κατευθείαν πάνω στους Απίστους. Ένας κουρσάρος που είχε σταλεί μπροστά για αναγνώριση, μη έχοντας δει την οπίσθια μοίρα, ανέφερε λανθασμένα τον αριθμό των Χριστιανών· και δήλωσε, επιπλέον, ότι οι μεγάλες γαλεάσες στην εμπροσθοφυλακή έφεραν κανόνια μόνο στις πλώρες τους. Οι Τούρκοι, λοιπόν, κινήθηκαν εναντίον τους άφοβα, υποθέτοντας ότι μόλις προσπερνούσαν τις πλώρες τους, κάθε κίνδυνος θα τελείωνε.

Μεγάλος ήταν τότε ο πανικός τους όταν ένας πυκνός, καλά στοχευμένος και αδιάκοπος πυρ, στον οποίο κάθε βολή έβρισκε τον στόχο της (καθώς τα κανόνια ήταν τοποθετημένα χαμηλότερα από εκείνα των ψηλότερων τουρκικών πλοίων), ξέσπασε από κάθε πλευρά, σκορπίζοντας την καταστροφή σε κάθε αντικείμενο στην εμβέλεια του. Ο άνεμος που φυσούσε κατάμουτρα κρατούσε τους Μουσουλμάνους για ώρα εκτεθειμένους σε αυτές τις θανάσιμες ομοβροντίες· και όποτε ο καπνός διαλυόταν για λίγο, έβλεπαν μια φορική σύγχυση από σπασμένα κατάρτια, κεραιές και σχοινιά: εδώ γαλέρες κομμένες στα δύο· εκεί άλλες στις φλόγες· κάποιες να βυθίζονται, άλλες να παρασύρονται από το ρεύμα, μη ελεγχόμενες πια καθώς οι σειρές των κουπιών τους είχαν καταστραφεί· και παντού η επιφάνεια της θάλασσας καλυμμένη με ανθρώπους τραυματισμένους, νεκρούς ή πνιγμένους⁷.

Ο Αλή Πασάς και ο Δον Χουάν ο Αυστριακός, ξεχωρίζοντας ο καθένας από το λάβαρο της ανώτατης διοίκησης, εντόπισαν ο ένας τον άλλον μέσα στη μάχη. Τρεις φορές έγινε έφοδος στη γαλέρα του Αλή και το πλήρωμά του απωθήθηκε μέχρι το κεντρικό κατάρτι· και τρεις φορές οι Ισπανοί αποκρούστηκαν· μέχρι που, σε μια κρίσιμη στιγμή, ο Δον Χουάν, πιεζόμενος από μια ασύλληπτα ανώτερη δύναμη που είχε σπεύσει σε βοήθεια του Πασά, φάνηκε χαμένος χωρίς δυνατότητα διάσωσης. Με την έγκαιρη προέλαση μιας εφεδρείας, ο Δον Χουάν μπόρεσε να ανανεώσει τη μάχη με τον διακεκριμένο αντίπαλό του· και καθώς οι άνδρες του γάντζωσαν ξανά τη γαλέρα του Πασά και πήδηξαν για άλλη μια φορά στο κατάστρωμά της, ο Αλή έπεσε από μια σφαίρα αρκεβουζιού και το πλήρωμά του κατέθεσε τα όπλα. Το κεφάλι του Πασά αποκόπηκε από το σώμα του και τοποθετήθηκε στην αιχμή ενός δόρατος, το οποίο ο ίδιος ο Δον Χουάν επέδειξε από την κορυφή του δικού του καταρτιού. Το φρικιαστικό τρόπαιο, που αναγνωρίστηκε γρήγορα, σκόρπισε τον τρόμο σε ολόκληρο τον μουσουλμανικό στόλο και έκρινε την μέχρι τότε αμφίροπη τύχη της ημέρας.

6 Contarini, 48 b.

7 Contarini, p. 51.

Η ιαχή «Νίκη» από το κέντρο της παράταξης των συμμάχων απαντήθηκε από την ίδια χαρούμενη λέξη από την αριστερή τους πτέρυγα, αλλά στη δεξιά η σύγκρουση συνεχιζόταν ακόμα με λιγότερο βέβαιη επιτυχία. Ο Ντόρια είχε κάνει έναν ευρύ και μακρινό ελιγμό, σαν να ήθελε να υπερκεράσει τον εχθρό· και κατά συνέπεια δεν είχε εμπλακεί ακόμα στη μάχη. Το έμπειρο μάτι του Ουλούτς Αλή αντιλήφθηκε αμέσως το μεγάλο πλεονέκτημα που του προσέφερε το ρήγμα στη χριστιανική γραμμή· και επιτιθέμενος σε δεκαπέντε από τα πλοία τους που είχαν έτσι αποκοπεί από τα υπόλοιπα, αιχμαλώτισε μια μαλτέζικη και πυρπόλησε μια βενετσιάνικη γαλέρα.

Η ανωτερότητα της τακτικής του Αλγερινού διοικητή (Ουλούτς Αλή) συνέχισε να εξουδετερώνει τον Ντόρια, μέχρι που ο πρώτος όρμησε με τόλμη μπροστά μέσα από τη γραμμή που είχε ήδη διασπάσει, κατευθύνθηκε προς τα Κουρτζολάρια (Εχινάδες) και πραγματοποίησε την υποχώρησή του με είκοσι έως τριάντα πλοία της μοίρας του. Αυτό το μικρό απομεινάρι, μαζί με μια εφεδρεία περίπου ίσου αριθμού, ήταν ό,τι απέμεινε από τον τεράστιο τουρκικό στόλο μετά από πέντε ώρες μάχης.

Ήταν πράγματι φοβερό, λέει ο Κονταρίνι, να βλέπεις τη θάλασσα αποχρωματισμένη από το αίμα και καλυμμένη με πτώματα· και οικτρό να παρατηρείς τους αμέτρητους τραυματισμένους δυστυχείς να στροβιλίζονται από τα κύματα και να γραπώνονται από κομμάτια ναυαγίων! Εδώ μπορούσες να δεις Τούρκους και Χριστιανούς ανακατεμένους αδιάκριτα, να εκλιπαρούν για βοήθεια ενώ βυθίζονταν ή κολυμπούσαν· ή να παλεύουν για την επικράτηση, ίσως πάνω στην ίδια ακριβώς σανίδα. Από παντού ακούγονταν ιαχές, ή στεναγμοί, ή κραυγές δυστυχίας· και καθώς το βράδυ έπεφτε και το σκοτάδι άρχιζε να απλώνεται πάνω στα νερά, το θέαμα γινόταν ακόμα πιο φρικτό.

Οι Τούρκοι έχασαν σε αυτή τη ναυμαχία τον σχεδόν απίστευτο αριθμό των 40.000 ανδρών —μεταξύ νεκρών, αιχμαλώτων και απελευθερωθέντων (σκλάβων)— και πάνω από 200 πολεμικά σκάφη· κι όμως, μέσα σε δεκαέξι μήνες από αυτή τη φονική ήττα, η θριαμβεύτρια συμμαχία είχε διαλυθεί και είχε υπογραφεί μια συνθήκη που υποχρέωνε τη Βενετία να πληρώνει φόρο υποτελείας στην Πύλη· «κάνοντας να φαίνεται», λέει ο Βολταίρος, «ωσάν οι Τούρκοι, και όχι οι Χριστιανοί, να είχαν κερδίσει τη ναυμαχία του Λεπάντο».

Όμως η αιτία αυτού του γεγονότος είναι αρκετά απλή: μέσα σε έξι μήνες, με μια προσπάθεια που συγκρίνεται μόνο με εκείνη των Ρωμαίων στον πρώτο Καρχηδονιακό Πόλεμο, οι Τούρκοι είχαν εξοπλίσει έναν στόλο ίσο με εκείνον που είχαν χάσει, και παραπάνω από αντάξιο των συμμάχων, οι οποίοι, αποφεύγοντας τη σύγκρουση, δεν μπορούσαν να κυριαρχήσουν στις θάλασσες. Παρόλα αυτά, η νίκη της Ναυπάκτου έσωσε τη Βενετία και απέτρεψε την εισβολή των Τούρκων στην Ιταλία ή την Ισπανία. Εάν ο κάτοχος της Κωνσταντινούπολης απειλούσε ξανά τη Μεσόγειο, είναι φόβος ότι η Βενετία, η Βαρκελώνη και η Ανκόνα δεν θα εξόπλιζαν στόλους για να διατηρήσουν την ανεξαρτησία της κοινής τους κληρονομιάς. Η πάλαι ποτέ Βασίλισσα της Αδριατικής δεν διαθέτει πλέον κανέναν Ντόρια: η Ισπανία, κανέναν Δον Χουάν της Αυστρίας, για το μέτωπο του οποίου θα μπορούσαν να φυτρώσουν ξανά οι δάφνες της Ναυπάκτου.

ΑΙΤΩΛΙΚΟ – ΤΡΙΚΑΡΔΟ – ΒΑΛΤΟΣ ΤΗΣ ΛΕΣΙΝΗΣ – ΚΟΛΥΜΠΩΝΤΑΣ ΠΡΟΣ ΕΝΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ – ΚΑΘΙΖΗΣΗ ΤΩΝ ΑΚΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Στο Ανατολικό (Αιτωλικό) διανυκτερεύσαμε στην οικία του αρχιεπισκόπου, όπου η οριογραμμή των συνόρων —το μοναδικό θέμα για το οποίο οι άνθρωποι έχουν διάθεση να μιλήσουν— μας επιβλήθηκε ξανά καθ' όλη τη διάρκεια εκείνου του βραδιού και του επόμενου πρωινού. Κατά κάποιον τρόπο, το ζήτημα προσλάμβανε πάντα μια νέα μορφή, και δεν μείναμε ανικανοποίητοι από την εκδοχή και τη γνώμη του «πολεμιστή» ιεράρχη Πορφυρίου. Είχε διατελέσει παλαιότερα Αρχιεπίσκοπος Άρτας· αλλά, κατά τη διάρκεια της επανάστασης, είχε «ζωστεί», έφερε πιστόλες στη ζώνη του και, σε κάποια περίπτωση, ηγήθηκε έφιππης πομπής με τον σταυρό στο ένα χέρι και το σπαθί στο άλλο. Πήγαμε να δούμε το σημείο στην εκκλησία όπου μια οβίδα άνοιξε ευτυχώς ένα πηγάδι, ενώ ο Πασάς της Σκόδρας πολιορκούσε την πόλη και ήταν έτοιμος να την καταβάλει λόγω έλλειψης νερού.

Έναντι τακτικών στρατιωτικών επιχειρήσεων, το Ανατολικό θα μπορούσε να αμυνθεί πολύ πιο εύκολα από το Μεσολόγγι, το οποίο, πράγματι, δεν διαθέτει καμία ευκολία για άμυνα· αν και το τελευταίο ήταν πολύ προτιμότερο για ελληνική άμυνα και τουρκική επίθεση, όπως απέδειξαν τα γεγονότα. Οι Έλληνες ελάχιστα φοβούνταν τα ρήγματα και την έφοδο, αλλά έτρεμαν τις καταιγιστικές και αδιάκοπες βροχές οβίδων, τις οποίες η μεγάλη έκταση και το μαλακό έδαφος του Μεσολογγίου καθιστούσαν λιγότερο καταστροφικές από ό,τι θα ήταν στον περιορισμένο χώρο και το βραχώδες έδαφος του Αιτωλικού.

25 Μαΐου 1830. — Από το Ανατολικό μέχρι το Νεοχώρι η απόσταση είναι μία ώρα· από εκεί μέχρι την Κατοχή, όπου διασχίζεις τον Ασπροπόταμο (Αχελώο), άλλη μία ώρα. Στρίβοντας αριστερά και κατεβαίνοντας τον ποταμό, μισή ώρα μας έφερε στα ερείπια του Τρικάρδου (Οιινιάδες), που περικλείουν μέσα σε ένα εκτεταμένο κύκλωμα Κυκλώπειων και Ελληνικών τειχών τρεις λόφους, οι οποίοι κάποτε πρέπει να ήταν νησί του συμπλέγματος των Εχινάδων. Σχεδόν το μισό της περιφέρειας εφάπτεται στον εκτεταμένο βάλτο της Λεσίνης. Στη βόρεια πλευρά, μέσα στον βάλτο, φαίνονται τα ερείπια ενός λιμανιού. Ένα βαθύ κανάλι οδηγεί μέσα από τον βάλτο από τη θάλασσα μέχρι εκείνο το σημείο, και στη διαδρομή του δεν βλέπει κανείς καθόλου καλάμια, τα οποία έκαναν τον υπόλοιπο βάλτο —μέχρι τον λόφο στα βόρεια, δέκα ή δώδεκα μίλια μακριά— να μοιάζει με πεδιάδα καλυμμένη με πράσινες καλλιέργειες.

Μας εξέπληξε πολύ η έκταση και η μεγαλοπρέπεια των ερειπίων της Παλαιάς Πλευρώνας, σε σύγκριση με την περιορισμένη έκταση της χώρας. Η Νέα Πλευρώνα μας εξέπληξε ακόμη περισσότερο· αλλά το Τρικάρδο και ο αριθμός των ελληνικών λειψάνων που αντιλαμβανόμασταν τώρα από όλες τις πλευρές, μας γέμισαν με θαυμασμό. Εδώ υπήρχαν μνημεία πλούτου και δύναμης, στριμωγμένα στο χώρο μιας ημέρας πορείας, που ξεπερνούσαν, σε αυτή τη σχεδόν άγνωστη γωνιά, όλα όσα απομένουν από τη δόξα της Πελοποννήσου. Αλλά, τότε, πρέπει να θυμόμαστε ότι αυτά

ήταν τα πεδία για τα οποία ο στάβλος του Αυγεία παρείχε το λίπασμα· όπου το χέρι του Ηρακλή κράτησε την τρίαινα· όπου η γεωργική επιστήμη και η βιομηχανία που καταγράφονται σε αυτή τη μυθολογική γλώσσα, ευλογήθηκαν με τη γενναιοδωρία της γης και τον φόρο της θάλασσας. Δεν είναι λοιπόν παράξενο που εδώ ήταν που:

«Η Αφθονία ξεπήδησε στη γελαστή ζωή με το πλεονάζον κέρασ της.»

Γι' αυτό υψώθηκαν τέτοια οικοδομήματα, για να υπερασπιστούν τα αγαθά που χάρισαν οι θεοί και να δώσουν μαρτυρία, σε απόσταση δύο χιλιάδων πεντακοσίων ετών, για την εκλέπτυνση που συνόδευε τόση ενέργεια και την επιστήμη που συνδεόταν με τόση ευημερία.

Ένας κομφός νεαρός, από τον οποίο στην Κατοχή ζητήσαμε πληροφορίες για τον δρόμο προς το Τρικάρδο, προσφέρθηκε να μας συνοδεύσει. Ιππεύοντας το άλογό του, μας έδειξε ότι ήταν πιο ενδιαφέρον και το οποίο μπορεί να μας έπαιρνε μέρες για να βρούμε μόνοι μας. Μετανοιώσαμε που είχαμε στείλει τη σκηνή μας μπροστά και έτσι είχαμε μόνο λίγες ώρες για να περιπλανηθούμε. Η πυκνότητα των θάμνων, και ιδιαίτερα των μαύρων αγκαθιών, που ήταν παντού ο κύριος εχθρός μας, καθιστούσε δύσκολη την επίσκεψη σε κάθε τμήμα και μας εμπόδισε εντελώς να εξετάσουμε αυτό που πρέπει να ήταν το αρχαίο λιμάνι.

Ένας μεγάλος πύργος, ελληνικής κατασκευής, ακόμη και τώρα ύψους σχεδόν πενήντα ποδιών, υπερασπίζεται το λιμάνι, τρόπον τινά, έναντι της πόλης· και πολυγωνικά τείχη, που εκτείνονται από τον πύργο και περιβάλλουν το λιμάνι, συνδέονται με τους προμαχώνες με τείχη προφανώς άλλης εποχής. Ανάμεσα σε αυτά τα ερείπια επικρατούσε η πολυγωνική κατασκευή, αλλά εντελώς στερημένη από τους χαρακτήρες της αρχαιότητας που εντοπίζονται στα Κυκλώπεια ερείπια της Τίρυνθας ή ακόμη και των Μυκηνών. Οι πέτρες ήταν σχεδόν ίσων διαστάσεων, όμορφα ενωμένες και πελεκημένες στις άκρες. Καθώς σκαρφαλώναμε πάνω από το τείχος που περιέβαλλε το λιμάνι, φτάσαμε, προς μεγάλη μας έκπληξη, σε μια πύλη στο πολυγωνικό τείχος με ένα τόξο (καμάρα) πάνω από αυτήν. Το τόξο ήταν πολύ επίπεδο, σχεδόν ημικυκλικό, και οι πέτρες που το σχημάτιζαν διατηρούσαν τον πολυγωνικό τους χαρακτήρα.

Αν και αυτό το τόξο υπάρχει σε ένα τείχος αυτού του αρχιτεκτονικού στυλ που ανήκει στην απώτατη αρχαιότητα, εντούτοις δεν διεκδικώ γι' αυτό την ίδια θέση με τα ερείπια της Πλευρώνας και της Χαλκίδας, ή ακόμη και με εκείνα της εποχής του Περικλή. Ωστόσο, νομίζω ότι μπορεί να αναχθεί σε μια περίοδο προγενέστερη της άφιξης των Ρωμαίων στην Ελλάδα· και, αν είναι έτσι, θα αποδείξει ότι, αν και τα τόξα δεν χρησιμοποιούνταν συνήθως, ήταν τουλάχιστον γνωστά στην Ελλάδα πριν από τη ρωμαϊκή κατάκτηση. Τα ερείπια της Κυρά-Ειρήνης παρέχουν επιβεβαίωση αυτής της υπόθεσης. Οι μικρές θύρες (πυλίδες) στα τείχη είναι τοξωτές, αν και το τόξο αποτελείται ορισμένες φορές μόνο από δύο πέτρες που συναντώνται από κάθε τοίχο, σκαμμένες σε ημικύκλιο· αλλά το τόξο σχηματίζεται επίσης κατά καιρούς από τρεις πέτρες, η μία από τις οποίες είναι μια κανονική κλείδα (key-stone). Στο ίδιο μέρος υπάρχει μια μεγάλη δεξαμενή στο βράχο, την οποία διασχίζουν τρία τείχη, σε καθένα από τα οποία υπάρχουν αρκετά τόξα· αλλά παρόλο που η μορφή τους είναι γοθτική, η

αρχή πάνω στην οποία είναι κατασκευασμένα είναι ινδική. Ο θόλος του κτιρίου στις Μυκήνες, που συνήθως ονομάζεται Τάφος του Αγαμέμνονα, σχηματίζεται από μια διαδοχή κύκλων που στενεύουν καθώς ανεβαίνουν, όπου κάθε κύκλος είναι ένα οριζόντιο τόξο.

Στο Τρικάρδο (παραφθορά σλαβικού όρου που σημαίνει «τρεις πόλεις») πρέπει να είναι οι αρχαίες Οινιάδες. Αν υπήρχε αμφιβολία, αυτή θα διαλυόταν συγκρίνοντας την περιγραφή που έδωσα για το λιμάνι και τα τείχη που το συνδέουν με τους προμαχώνες, με το ακόλουθο απόσπασμα από τον Πολύβιο, σχετικά με τους πολέμους του Φιλίππου Β' εναντίον των Αιτωλών. Μετά την επιτυχή επιδρομή του στην Αιτωλία και τη λεηλασία του Θέρμου, ο Φίλιππος αποσύρθηκε προς τις Οινιάδες, καθώς ο στόλος του είχε σταλεί εκεί για να περιμένει την επιστροφή του στρατού στην ακτή. Οι Αιτωλοί προετοιμάστηκαν να υπερασπιστούν αυτό το ισχυρά οχυρωμένο μέρος, αλλά με την προσέγγιση του Φιλίππου καταλήφθηκαν από πανικό και το εκκένωσαν. Ο Φίλιππος κατέλαβε την πόλη, λεηλάτησε από εκεί τη χώρα των Καλυδωνίων και εναπέθεσε τα λάφυρα που είχαν συγκεντρωθεί εντός των τειχών της, «παρατηρώντας», σημειώνει ο ιστορικός, «την αξιοθαύμαστη θέση αυτής της πόλης, τοποθετημένης στα όρια της Ακαρνανίας και της Αιτωλίας, στις εκβολές του Αχελώου, στην είσοδο του Κορινθιακού Κόλπου, σε απόσταση μόλις 100 σταδίων από την ακτή της Πελοποννήσου· ισχυρής, επιπλέον, λόγω των οχυρώσεών της και του γύρω βάλτου — αποφάσισε να την ενισχύσει. Περιέβαλε, λοιπόν, το λιμάνι και τον ναύσταθμο με τείχος και τα ένωσε με την ακρόπολη⁸».

Ο οδηγός μας μάς είπε ότι σε ορισμένα μέρη υπήρχαν υπόγειες κρύπτες ή βωμοί, στους οποίους τον είχαν κατεβάσει όταν ήταν παιδί· τα τοιχώματα ήταν καλυμμένα με ζωγραφιές, όχι αγίων. Ωστόσο, δεν θυμόταν το ακριβές μέρος. Υπάρχει ένα θέατρο λαξευμένο στον βράχο, με το δεξιό και βόρειο κέρας του να υποστηρίζεται από ανάχωμα και να είναι επενδυμένο με πολυγωνική τοιχοποιία· το νότιο άκρο με ελληνική (ισόδομη), και μια σειρά σκαλοπατιών πέρα από τα καθίσματα. Η ορχήστρα έχει πλάτος σχεδόν τριάντα πέντε βήματα· είκοσι σειρές καθισμάτων, βάθους δυόμισι ποδιών, εκτείνονται ολόγυρα, και ίσως διπλάσιος αριθμός πίσω τους. Αυτή η πόλη έχει ανατραπεί τόσο ολοκληρωτικά όσο και οι σύγχρονές της· είναι όμως τόσο δασωμένη και εκτεταμένη, που εξετάζεται με μεγαλύτερη δυσκολία και μπορεί να περιέχει ανεξερεύνητους αρχαιολογικούς θησαυρούς.

Ο ήλιος δεν ήταν πολύ πάνω από τον ορίζοντα όταν εγκαταλείψαμε με απροθυμία τα ερείπια. Έπρεπε να επιστρέψουμε στην Κατούννα· από εκεί ήταν δύο ώρες μέχρι το μοναστήρι της Λεσίνης και ίση απόσταση μέχρι τη Γουριά, το χωριό όπου είχαμε δώσει οδηγίες να στηθεί η σκηνή μας. Αποφασίσαμε να πάρουμε τον δρόμο για το μοναστήρι. Όπως κάθε μονοπάτι στην Ελλάδα, ο δρόμος προς το Λεσίφι μόλις που ξεχώριζε από τα περάσματα των προβάτων· επιπλέον, περνούσε πάνω από έναν πυκνά δασωμένο λόφο, και δεν ήταν χωρίς μεγάλη αυτο-ικανοποίηση (καθώς ήμασταν ασυνόδευτοι) που βρεθήκαμε, μισή ώρα μετά το σκοτάδι, στην άκρη του βάλτου, αλλά το μοναστήρι στεκόταν στη μέση του!

8 «Καὶ τῷ λιμένι καὶ τοῖς νεωρίοις ὁμοῦ τεῖχος περιβαλὼν ἐνεχείρει συνάψαι πρὸς τὴν ἄκραν.» — Πολυβ. iv. 65. (Και περιβάλλοντας με τείχος τόσο το λιμάνι όσο και τα νεώρια, επιχείρησε να τα ενώσει με την ακρόπολη).

Βρισκόμασταν πλέον σε δίλημμα· φωνάζαμε και αλαλάζαμε για μισή ώρα, και λάβαμε ως απάντηση μόνο κραυγές τσακαλιών. Τι έπρεπε να γίνει; Ήμασταν εξαιρετικά κουρασμένοι, εξίσου πεινασμένοι και ιδιαίτερα απρόθυμοι να υιοθετήσουμε είτε την εναλλακτική της επιστροφής είτε το να ξαπλώσουμε χωρίς δείπνο πάνω στα κρύα βράχια ανάμεσα στο κοάσμα μυριάδων βατράχων, των οποίων οι αναρίθμητες φωνές που υψώνονταν από μια τόσο μεγάλη έκταση βάλτου (είκοσι ή τριάντα τετραγωνικά μίλια), πέφτοντας σε ένα είδος ρυθμού, θα μπορούσαν να παρομοιαστούν με τους παλμούς της γης. Έτσι, γδύθηκα, έδεσα το πουκάμισό μου γύρω από το πλατύγυρο ψάθινο καπέλο μου και εμπιστεύτηκα τον εαυτό μου στις Ναϊάδες του βάλτου.

Έκανα όμως ένα ολέθριο λάθος στην εκτίμηση της απόστασης. Η νύχτα ήταν πίσσα σκοτάδι· ένα κανάλι οδηγεί μέσα από τον βάλτο στο μοναστήρι· τα πλαϊνά φαίνονταν σταθερά, αλλά όταν προσπάθησα να πιαστώ ή να σκαρφαλώσω πάνω τους, βυθίστηκα στη γλίτσα ή μπλέχτηκα και γδάρθηκα από τα αγκάθια και τα σπασμένα καλάμια. Αναγκάστηκα έτσι να μείνω στο καθαρό κανάλι, και σύντομα το νερό, έχοντας φτάσει στο πουκάμισο και το καπέλο μου, βάρυνε το κεφάλι μου και έκλεισε τα αυτιά μου. Κολυμπώντας αργά σε αυτή την καθόλου αξιοζήλευτη κατάσταση, ξαφνικά αντιλήφθηκα (γιατί δεν μπορούσα να ακούσω καθόλου) μια βάρκα δίπλα μου, έτοιμη να με πατήσει. Τσίριξα με όλη την έμφαση που μπορούσε να δώσει ο ξαφνικός τρόμος και μια μπουκιά νερό.

Ο βαρκάρης, όχι λιγότερο τρομοκρατημένος από την απάνθρωπη κραυγή μέσα από το νερό και το θέαμα μιας λευκής επιπλέουσας ουσίας σαν ένα τεράστιο νούφαρο —μορφή με την οποία προσωποποιούν το «γκουλ» (goul) ή το πνεύμα του βάλτου— τσίριξε και ούρλιαξε με τη σειρά του· άρχισε να σπρώχνει με το κοντάρι με όλη του τη δύναμη, έπεσε πάνω στην όχθη και, πέφτοντας τούμπα, έχασε το κοντάρι του. Μετά κωπηλάτησε πίσω προς το μοναστήρι χρησιμοποιώντας το κάθισμα της βάρκας. Δεν είχα τίποτα άλλο να κάνω παρά να κολυμπήσω ξωπίσω του, όταν, ευτυχώς, κόλλησα σε μια τούφα καλάμια, πιάστηκα από αυτά για να ξεκουραστώ και έτσι σήκωσα το κεφάλι μου με το βρεγμένο φορτίο του για μια στιγμή έξω από το νερό.

Κραυγές από μικρή απόσταση έφτασαν στα αυτιά μου: «Ποιος είσαι;», «Γύρνα πίσω», «Μίλα, αλλιώς πυροβολούμε!». Μόνο μετά από ένα τέταρτο της ώρας διαβεβαιώσεων και εξηγήσεων μου επετράπη να πλησιάσω την όχθη, έχοντας την καθησυχαστική διαβεβαίωση, επαναλαμβανόμενη ξανά και ξανά, ότι είκοσι μουσκέτα και ένα πυροβόλο εννέα λιβρών γεμάτο με σκάγια (grape-shot) ήταν στραμμένα πάνω μου, σε πίστη των οποίων το αναμμένο φιτίλι κρατιόταν ψηλά και στροβιλιζόταν. Ακόμα και στην τρεμάμενη, καταπληγωμένη κατάσταση στην οποία βρισκόμουν, δεν μπορούσα να μη διασκεδάσω με τις πολεμικές τους προετοιμασίες· αλλά, αφού τους έπεισα ότι δεν ήμουν πνεύμα (γιατί σε εκείνη την περίπτωση δεν θα ζητούσα την άδειά τους), ότι δεν ήμουν ληστής (αλλιώς δεν θα έβαζα τέτοια φωνή) και ότι ήμουν μόνο ένα γυμνό άτομο, μου επέτρεψαν να βγω στη στεριά και μου επιφύλαξαν την πιο θερμή υποδοχή που μου έλαχε ποτέ.

Ένας έβγαλε τα παπούτσια του για να μου τα φορέσει, άλλος έβγαλε τη φουστανέλα του για να με σκουπίσει, άλλος με τύλιξε στο ζεστό του τζάκετ· και η αμφίεσή μου ολοκληρώθηκε, προς άπειρη διασκέδαση όλης της παρέας, με τα ράσα (canonicals) του σεβάσμιου Ηγουμένου. Σε αυτή την κατάσταση πήγα, ή μάλλον με

μετέφεραν, στο μοναστήρι που ήταν σε κάποια απόσταση, ενώ η βάρκα στάλθηκε για τον σύντροφό μου. Για την απόσταση, εκείνος και εγώ δεν συμφωνήσαμε ποτέ: εκείνος την έβγαζε μόλις μισό μίλι· εγώ, τουλάχιστον ένα μίλι και μισό — και σίγουρα, έχοντας κολυμπήσει τη διαδρομή, θα έπρεπε να ξέρω καλύτερα.

Οι Έλληνες έμειναν έκπληκτοι από αυτό το κατόρθωμα· είχε γίνει μόνο μία φορά στο παρελθόν, αν και εκατοντάδες είχαν χαθεί προσπαθώντας το για να ξεφύγουν από τους Τούρκους. Φέρθηκαν τα καλύτερα ρούχα του Ηγούμενου για μένα. Μια ηλικιωμένη καλογοριά, που ζούσε με αδελφική αγάπη με τον Ηγούμενο, με έκανε μπάνιο σε ζεστό νερό και με έτριψε με λάδι, καθώς δεν υπήρχε ούτε μια τετραγωνική ίντσα του δέρματός μου που να μην είναι γδαρμένη και ολοκλήρωσε τις περιποιητικές της φροντίδες με ένα αναζωογονητικό φλιτζάνι ελληνικού athol aroge — ζεστή ρακή με μέλι.

Το Λεσίι είναι ένα μικρό, χαμηλό, βραχώδες νησί μέσα στον ομώνυμο βάλτο, ο οποίος εκτείνεται από τον Πεταλά μέχρι το Τρικάρδο. Σε ορισμένα σημεία χωρίζεται από τη θάλασσα μόνο από μια στενή λωρίδα ακτής και, κοντά στην Κατοχή, πλησιάζει τις όχθες του Ασπροποτάμου. Έχει την εμφάνιση εύφορης πεδιάδας, καλυμμένης με ψηλά και πράσινα καλάμια, οι ρίζες των οποίων ξεπηδούν από μια συνεχώς αυξανόμενη κρούστα αποσυντεθειμένων φυτών και την κρατούν ενωμένη. Αυτό σχηματίζει ένα δεύτερο έδαφος, το οποίο δεν αντέχει το βάρος του ποδιού, αλλά, έχοντας πάχος δύο ή τρία πόδια, είναι εντελώς αδιαπέραστο για τις βάρκες. Βρίσκεται σε αιώρηση τουλάχιστον τέσσερα ή πέντε πόδια από τον πυθμένα, αλλά δεν επιπλέει, καθώς οι χειμερινές πλημμύρες καλύπτουν την επιφάνειά του. Κανάλια το διασχίζουν από την ακτή προς τη Λεσίνη, και από εκεί προς το Τρικάρδο· από το Τρικάρδο προς την εκβολή στα βορειοδυτικά· από εκεί ένα άλλο κανάλι ελίσσεται κατά μήκος της βόρειας όχθης και επιστρέφει στο Λεσίι. Η εκβολή βρίσκεται κοντά στον Πεταλά και η ροή του ρεύματος επαρκεί για να κινήσει έναν μύλο· έτσι, σύμφωνα με την κατασκευή των μύλων τους, η υψομετρική διαφορά δεν μπορεί να είναι μικρότερη από οκτώ ή δέκα πόδια. Αυτό με κάνει να πιστεύω ότι μια τομή από τον βάλτο προς τη θάλασσα θα μετέτρεπε πιθανότατα το μεγαλύτερο μέρος αυτού του απέραντου και ανθυγιεινού βάλτου σε εύφορα χωράφια. Επιπλέον, το χαμηλό νερό σε αυτή τη λεκάνη θα καθιστούσε δυνατή τη διοχέτευση των υδάτων του Αχελώου μέσα από αυτήν, όπου θα εναπέθεταν, σαν σε δεξαμενή, το τεράστιο φορτίο χρώματος που τώρα μεταφέρεται από τον ποταμό στη θάλασσα⁹.

Έχει υποτεθεί ότι ο βάλτος του Λεσινίου είναι η μία ή και οι δύο λίμνες στις οποίες ο Στράβων δίνει μήκος δώδεκα μιλίων. Η ομοιότητα των ήχων των λέξεων Κυνία και Λεσίι προσκομίζεται ως επιβεβαίωση της υπόθεσης· και η διαφορά στο πλάτος αποδίδεται στη σταδιακή καταπάτηση της θάλασσας από την ακτή. Τείνω, ωστόσο, να πιστεύω ότι εκείνες οι λίμνες βρίσκονταν νοτιότερα και έχουν γίνει πλέον τμήμα της στερεάς γης της Παραχελωίτιδας. Τις απαριθμεί προχωρώντας προς τα νότια: μετά τις Οινιάδες έρχεται η Κυνία, μετά η Μελίτη και η Ύρια, και μετά οι Ιχθυοτροφικοί Βάλτοι· έτσι ώστε πρέπει να βρίσκονταν ανάμεσα στη βόρεια εκβολή στις Οινιάδες και την αρχαία νότια εκβολή, το «Ανατολικόν Στόμα», τώρα Αιτωλικό. Είμαι, επομένως, της γνώμης ότι το Λεσίι είναι βάλτος πρόσφατου σχηματισμού.

⁹ Το σύγχρονο όνομά του, Ασπροπόταμος, προέρχεται από το χρώμα των θολών νερών του, που ασπρίζουν τη θάλασσα γύρω από τις Εχινιάδες και την καθιστούν καθημερινά πιο ρηχή.

Όσο μπορούσα να κρίνω τη φύση του βυθού του, είναι πηλός. Οι προσχώσεις έχουν φυσικά αυξηθεί λίγο-πολύ· αλλά έχω παρατηρήσει αμετάβλητα σε αυτές τις ακτές ότι οι πηλώδεις βυθοί, οι οποίοι δεν υπόκεινται ούτε σε αύξηση ούτε σε μείωση, υποδηλώνουν πάντοτε μια καθίζηση της ακτής. Από την προφανή σύνταξη των λέξεων του Στράβωνα, οι βάλτοι της Κυνίας κ.λπ. βρίσκονταν στα νότια του Αχελώου. Εκεί δεν υπάρχουν πλέον σημαντικοί βάλτοι· το έδαφος είναι προσχωσιγενές και το επίπεδό του έχει υψωθεί με φυσικό τρόπο. Στα βόρεια του Αχελώου δεν υπήρχαν βάλτοι¹⁰. Τώρα υπάρχει ένας πολύ εκτεταμένος, και ο βυθός του είναι πηλός. Η Λευκάδα παλαιότερα συνδεόταν με την Ήπειρο με έναν ισθμό ξηράς πάνω από τον οποίο σύρονταν οι λακεδαιμονικές γαλέρες. Εκείνη η χερσόνησος είναι από πηλό· τώρα καλύπτεται από νερό. Ο ρωμαϊκός πλακόστρωτος δρόμος κατά μήκος της βόρειας ακτής του Αμβραχικού Κόλπου περνά πάνω από πηλό: εκείνος ο δρόμος σίγουρα δεν κατασκευάστηκε κάτω από το νερό· τώρα υπάρχουν τέσσερα πόδια νερού πάνω του. Το αρχαίο Άβυ, τα ερείπια του οποίου ονομάζονται Φιδόκαστρο, σίγουρα δεν χτίστηκε μέσα στο νερό· τώρα είναι προσβάσιμο μόνο με βάρκα. Η είσοδος του Κορινθιακού Κόλπου αναφέρεται από τον Στράβωνα ότι είναι επτά στάδια· τώρα έχει το διπλάσιο πλάτος: η γη και στις δύο πλευρές είναι χαμηλή και το στρώμα είναι πηλός. Φυσικά, όπου η ακτή είναι προσχωσιγενής, μια τέτοια καθίζηση δεν μπορεί να είναι ορατή· και, αντίθετα, τέτοια σημεία έχουν υψωθεί σε σύγκριση με το επίπεδο της θάλασσας.

Στα υψηλότερα σημεία του Λεσινίου βρίσκονται τα ερείπια ενός βενετσιάνικου φρουρίου αξιολογής έκτασης, με πολύ παχιά τείχη. Το νησί υπήρξε συνεχώς καταφύγιο κατά τη διάρκεια της επανάστασης και είναι το μόνο παρθένο σημείο της Ελλάδας. Όταν ο Πασάς της Σκόδρας (Μουσταή Πασάς) ρήμαξε την Ακαρνανία, το νησί ήταν κατάμεστο από εννιακόσιες οικογένειες προσφύγων. Ο νεαρός Πασάς και οι Γκέγκηδες του, φλεγόμενοι από εκδίκηση για την εισβολή στο στρατόπεδό τους και την καταστροφή που προκάλεσε σε αυτούς ο Μάρκος Μπότσαρης¹¹ και η χούφτα των ηρώων του (στο Κεφαλόβρυσο), έφτασαν στις όχθες του βάλτου πανηγυρίζοντας για την προοπτική να θυσιάσουν στον χαμένο σύντροφό τους τους πρόσφυγες που ήταν συγκεντρωμένοι στο νησί.

Επιχείρησαν να πατήσουν πάνω στην απατηλή κρούστα της λίμνης· οι πεζοί τους παγιδεύτηκαν, οι ιππείς όρμησαν μέσα, και άλογο και αναβάτης καταπίνονταν γρήγορα. Η ανακοπείσα και απογοητευμένη ορδή διασκορπίστηκε τώρα στους λόφους, έκοψε κλαδιά από τα δέντρα και άρχισε να κατασκευάζει πλέγματα (ταρσούς) για να δημιουργήσει πέρασμα. Όμως οι ανοργάνωτες προσπάθειές τους δεν απέδωσαν· όταν σημείωναν κάποια πρόοδο, το βάρος τους, κακώς κατανεμημένο στο αβέβαιο πέρασμά τους, άνοιγε δίοδο μέσα από την υποχωρητική κρούστα· ολόκληρες ομάδες καταποντίζονταν· περισσότεροι παγιδεύονταν ανάμεσα στα καλάμια ή θάβονταν μισοί στη λάσπη. Οι πανούργοι Αλβανοί (του Ομέρ Βρυώνη), που τους είχαν ενθαρρύνει, τώρα χλεύαζαν την οικτρή τους κατάσταση· και οι Έλληνες από το νησί έστελναν κραυγές χλευασμού και πρόκλησης και, ασφαλείς πίσω από τα βράχια τους, χρησιμοποιούσαν το «κανόνι των εννέα λιβρών» και τα μουσκέτα τους.

10 Ο Πολύβιος αναφέρει έναν βάλτο γύρω από τις Οινιάδες· αυτό αφορούσε αποκλειστικά την άμυνα της πόλης: αν υπήρχε τότε βάλτος που να μοιάζει με τον σημερινό, το μέρος θα ήταν ακατοίκητο.

11 Αν και η ιστορία ότι μπήκε στη σκηνή του Πασά είναι καθαρό αποκύημα φαντασίας.

Στη συνέχεια αποφασίστηκε να κοπούν δέντρα και να κατασκευαστούν σχεδίες· αλλά πού να βρεθούν τσεκούρια; Προκλήθηκε καθυστέρηση. Η γύρω περιοχή ήταν εντελώς ερημωμένη και τα τρόφιμα σπάνια. Τα λίγα εργαλεία που εξασφαλίστηκαν σύντομα αχρηστεύτηκαν και δεν σημειώθηκε καμία πρόοδος. Η οργή του Πασά, στο μεταξύ, είχε χρόνο να καταλαγιάσει, αντιλήφθηκε ότι «το παιχνίδι δεν άξιζε το κερί» (le jeu ne valait pas la chandelle) και τελικά αποχώρησε. Ο στρατός του, ο οποίος σε μυϊκή δύναμη, ανάρστημα, ζωώδες θάρρος και αφοσίωση στον ηγέτη του ήταν ένας από τους καλύτερους που ακολούθησαν τουρκικό λάβαρο τα τελευταία χρόνια, οδηγήθηκε έτσι σε άσκοπες περιπλανήσεις, εκτεθειμένος στο να εξοντώνεται τμηματικά και να σπαταλά τις δυνάμεις του σε βράχια και βάλτους, λόγω των ιντριγκών του Νοτιοαλβανού Ομέρ Βρουώνη. Μόνο ένα άθλιο απομεινάρει επέστρεψε στη Σκόδρα τον χειμώνα του 1823.

Η αυξανόμενη τάση των Γκέγκηδων να αναμειγνύονται στις υποθέσεις των γειτόνων τους ανακόπηκε· και ο ελληνικός πόλεμος παρέμεινε, όπως και πριν, πηγή λεηλασίας, μισθών και σημασίας για τους πολεμικούς μουσουλμανικούς¹² πληθυσμούς της κεντρικής Αλβανίας.

Το επόμενο πρωί αποχαιρετήσαμε τις αναθυμιάσεις του Λεσινίου και διασχίσαμε ξανά τον Ασπροπόταμο στη Γουριά, όπου αντικρίσαμε τη σκηνή μας. Ένας Σουλιώτης καπετάνιος, σταθμευμένος στο πέρασμα του ποταμού, έχοντας μάθει ότι μας περίμεναν, είχε ετοιμάσει ένα συμπόσιο στο οποίο, φυσικά, κυριαρχούσε το ψητό αρνί, μαζί με το ειλικρινές και εγκάρδιο καλωσόρισμα ενός Σουλιώτη. Συνεχίσαμε εκείνο το βράδυ κατά μήκος της αριστερής όχθης του Αχελώου, μέσα από μια μαγευτική περιοχή που έμοιαζε με πάρκο, και στήσαμε τη σκηνή μας κοντά στο κατεστραμμένο μικρό χωριό του Αγγελόκαστρου, φωλιασμένο πίσω από έναν μυτερό λόφο, πάνω στον οποίο στέκεται τμήμα ενός υψηλού βενετσιάνικου πύργου και ένα μικρό ερειπωμένο παρεκκλήσι. Από αυτό το σημείο είχαμε μια εκτεταμένη θέα της λίμνης Οζερού, του ποταμού και της αμφισβητούμενης πεδιάδας, μέχρι τις γωνίες των λιμνών του Βραχωρίου (Τριχωνίδα) και του Αγγελόκαστρου, στο άκρο δεξιά. Ακριβώς από κάτω κυλά ένα καθαρό και ορμητικό ρεύμα, πάνω από το οποίο υπάρχει μια γέφυρα, και γύρω της μία από τις πιο γλυκές εικόνες που μπορούν να προσφέρουν το ξύλο και το νερό.

Η οριογραμμή που προτάθηκε από το Πρωτόκολλο φτάνει ακριβώς μέχρι την εύφορη πεδιάδα που τρέφει τους κατοίκους όλων των γύρω βουνών, και στη συνέχεια στρίβει προς τα ανατολικά, αφήνοντας την πεδιάδα εκτός του ελληνικού κράτους. Είναι καλά δασωμένη, κυρίως με βελανιδιές, αλλά διάσπαρτη με γιγαντιαίες, αν και στρεβλές, ιταλικές λεύκες και φτελιές. Παντού εμφανίζονται τα σχεδόν σβησμένα ίχνη μυριάδων καναλιών άρδευσης, που τέμνονται μεταξύ τους σε ορθές γωνίες· ένα σύστημα που εδώ είχε φτάσει κάποτε στην υψηλότερη τελειότητα. Η θαλερότητα των δέντρων, των θάμνων και της αγριοβρώμης, του κριθαριού και των χόρτων που καλύπτουν τη χώρα, ενώ παράγουν το πιο όμορφο και γραφικό αποτέλεσμα, ανακαλούν σε κάθε βήμα τη λύπη που μια τέτοια χώρα, μετά τους αγώνες που έκανε για να αποκτήσει την ανεξαρτησία της, θα έπρεπε να εγκαταλειφθεί ξανά στις

12 Στον στρατό του Μουσταή Πασά μόνο το ένα έκτο ήταν Μουσουλμάνοι· οι υπόλοιποι ήταν Χριστιανοί.

ληλασίες της αλβανικής εισβολής. Συναντήσαμε αρκετούς αγωγιάτες που είχαν διαφύγει από την περιοχή των Ιωαννίνων και είχαν εγκαταλείψει τα υπάρχοντά τους, αλλά όχι χωρίς άπειρο κίνδυνο και δυσκολία· λίγο, ωστόσο, προέβλεπαν την υποδοχή που τους περίμενε στην «ελεύθερη» Ελλάδα.

www.pentalofo.gr

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ — ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΟΥΡΚΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗΣ — ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΕΙΣΑΧΘΕΙΣΑ ΥΠΟ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ

Υπάρχουν πολλές διατάξεις του Πρωτοκόλλου, πέρα από τα σύνορα, των οποίων η δυνατότητα εφαρμογής ή η δικαιοσύνη μπορεί, ίσως, να εξηγηθούν εύκολα στο Λονδίνο, αλλά είναι πολύ δύσκολο να κατανοηθούν στην Ελλάδα. Για παράδειγμα, δίνεται η άδεια τόσο στους Έλληνες όσο και στους Τούρκους να διαθέσουν (να πουλήσουν) τις περιουσίες τους. Ποια θα ήταν η αξία της ιδιοκτησίας ενός Έλληνα σε εκείνες τις περιοχές που έχουν τόσο ρημαχθεί, όταν ο ίδιος ο ιδιοκτήτης επιζητά να τις εγκαταλείψει; Όμως η περιουσία του Τούρκου στην Ελλάδα έχει εμπορική αξία. Επιπλέον, γη που αποκτήθηκε άδικα μπορεί έτσι να διατεθεί χωρίς αναφορά στον πραγματικό ιδιοκτήτη, ο οποίος μπορεί να είναι ζωντανός ή να είναι ο καλλιεργητής των δικών του χωραφιών¹³.

Ο Αλή Πασάς αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το σχέδιό του να στείλει έναν προσκυνητή στη Μέκκα, επειδή ο νόμος απαιτούσε τα έξοδα να καλυφθούν από την πώληση γης· και ο κάτοχος εκατομμυρίων στρεμμάτων δεν κατείχε, σύμφωνα με την απόφαση του Τούρκου καδή, περιουσία νομίμως αποκτηθείσα, επαρκή για τον σκοπό αυτό.

Πρόκειται για μια τρομερή και γιγαντιαία επίδειξη αδικίας. Δεν εξηγείται λέγοντας απλώς ότι ο Αλή Πασάς ήταν ένας μεγάλος τύραννος. Δεν εξηγείται λέγοντας ότι οι Τούρκοι Πασάδες κάνουν τέτοια πράγματα. Τα μάτια μας έχουν εστιάσει με ένταση μόνο στην Ελλάδα από όλες τις κτήσεις της Οθωμανικής Πύλης· και εκεί δύο προηγούμενες επαναστάσεις, ακολουθούμενες από πολέμους και υποταγή, οδήγησαν στη δήμευση περιουσιών. Στην Αίγυπτο, η κυριαρχία των Μαμελούκων, ακόμη και πριν από τη μαζική ληστεία του Μωάμεθ Άλι Πασά, μας είχε επίσης εξοικειώσει με την παραβίαση της ιδιωτικής περιουσίας και οδήγησε στην ιδέα της ανασφάλειάς της στην Τουρκία. Χωρίς να υπεισέλθω στις αρχές της κυβέρνησής τους ή να ανατρέξω σε περασμένα γεγονότα, μια μόνο σκέψη θα αρκούσε, νομίζω, για να δείξει ότι η Πύλη πρέπει να σεβόταν κατά συνήθεια την ιδιοκτησία και τα τοπικά έθιμα· και αυτή η σκέψη είναι η έκταση της κυριαρχίας και η παρελθούσα ιστορία της μικρής φυλής που ονομάζεται Οσμανλήδες, οι οποίοι στην πραγματικότητα κυβερνούν Έλληνες, Τούρκους, Αλβανούς, Ιλλυριούς, Βουλγάρους, Σέρβους, Βλάχους, Εβραίους, Αρμένιους, Τουρκομάνους, Λεσγίους, Κούρδους, Μαρωνίτες, Δρούζους, Βεδουίνους, Βερβερίνους, Κόπτες, Μαυριτανούς κ.λπ., που υπερβαίνουν κατά είκοσι φορές τον δικό τους αριθμό.

13 Αυτό αναφέρεται αποκλειστικά στις περιοχές που αμοιβαία παραχωρήθηκαν ως συνέπεια της απόφασης της Διάσκεψης. Στην υπόλοιπη Ελλάδα, η τουρκική ιδιοκτησία, μέσω μιας πλάνης στην οποία δεν μπορώ να επεκταθώ τώρα, ορίστηκε ως ανήκουσα στον Σουλτάνο και δημεύθηκε προς όφελος του ελληνικού κράτους.

Το γεγονός που ανέφερα σχετικά με τις άδικες κτήσεις ενός Αλβανού Πασά, φέρνει στο φως ταυτόχρονα μια ένδειξη των θεμελιωδών αρχών της τουρκικής νομολογίας. Σε ένα ζήτημα όπου ο νόμος και η θρησκεία συνδυάζονταν, ο Τούρκος δικαστής ορθώθηκε για να εκδώσει μια συντριπτική απόφαση εναντίον της «Αλβανικής Λεοπάρδαλης» (του Αλή Πασά) στην ώρα της φαινομενικής παντοδυναμίας του.

Η πολιτική της Πύλης ήταν να ελέγχει τους Αλβανούς ευνοώντας τους Έλληνες Αρματολούς ή την πολιτοφυλακή· αλλά οι εξεγέρσεις του 1770 και, ειδικότερα, του 1790, οι οποίες είχαν οργανωθεί από μια χριστιανική δύναμη και στις οποίες η θρησκεία είχε γίνει η ενεργός αρχή, ώθησαν την Πύλη σε εχθρότητα με αυτή τη χριστιανική πολιτοφυλακή, εναντίον της οποίας τώρα συμάχησε με τους μουσουλμάνους Αλβανούς. Και, αντιλαμβανόμενος τη βαθιά γνώση της Ρωσίας για την εσωτερική κατάσταση της Τουρκίας, δεν θα εκπλησσοίμουν αν η ανατροπή της ελληνικής πολιτοφυλακής ήταν, στην πραγματικότητα, ο στόχος που είχε κατά νου επαναστατώντας τον Μοριά — ένα μέτρο που, χωρίς αυτή τη λύση, θα φαινόταν κακώς μελετημένο.

Η υπεροχή που απέκτησαν τώρα οι Αλβανοί οδήγησε στην παραχώρηση της εξουσίας (των «ιππουρίδων») σε έναν Αλβανό· δηλαδή, σε εκείνα τα πολεμικά σώματα, τα οποία η Πύλη μέχρι τότε συγκρατούσε, εκχωρήθηκε τώρα η αυθεντία της. Κατά συνέπεια, αναπαρήχθησαν οι συνθήκες που αρχικά οδήγησαν τους Έλληνες να καλέσουν τους Τούρκους. Οι πηγές της δικαιοσύνης διαλύθηκαν· και σε αυτή την εσωτερική επανάσταση εξουσίας, στην οποία το δάχτυλο της ξένης διπλωματίας ανιχνεύεται σε κάθε βήμα, ο Αλή Πασάς τότε, όπως ο Μωάμεθ Άλι Πασάς τώρα, απέκτησε μια πειθαρχημένη δύναμη που κατέστησε εφικτές τέτοιες παραβιάσεις των ιδιωτικών δικαιωμάτων· ενώ όχι μόνο η αδυναμία, αλλά και η γενική απαξίωση που προέκυψε από αυτό, έπεσε πάνω στην τουρκική κυβέρνηση, εξασθενώντας ακόμη περισσότερο την ελεγκτική της δύναμη. Παραδόξως, η Συμμαχία (των Μεγάλων Δυνάμεων) αναμίχθηκε σε αυτές τις παραβιάσεις για να τις νομιμοποιήσει.

Επιπλέον, όσον αφορά την παροχή ενός έτους στους Έλληνες και τους Τούρκους για να αποσυρθούν στις αντίστοιχες χώρες τους: Θα μπορούσε η τουρκική κυβέρνηση, όσο διοικούσε ακόμη έστω και ένα φρούριο ή ένα πολεμικό πλοίο, να συναινέσει σε ένα μέτρο που θα έθετε σε κίνδυνο όλη την έγγεια ιδιοκτησία της αυτοκρατορίας; Είχε η Συμμαχία έναν τέτοιο στόχο κατά νου όταν συνέτασσε τη διάταξη; Για να τεθεί σε εφαρμογή, θα έπρεπε να είχατε διορίσει πράκτορες για να επιβλέπουν τον σεβασμό αυτής της ελευθερίας μετανάστευσης, καθιστώντας έτσι τους Ευρωπαίους, ή ίσως τους Έλληνες προξένους, δικτάτορες της Τουρκίας.

Η συνέπεια αυτής της ελευθερίας μετανάστευσης είναι ακόμη πιο σοβαρή. Οι κοινότητες είναι, λίγο-πολύ, χρεωμένες: οι μεμονωμένοι χωρικοί είναι αλληλεγγύως υπεύθυνοι για αυτά τα χρέη· αν ένας ή περισσότεροι εγκαταλείψουν το χωριό τους, το βάρος πέφτει στους υπόλοιπους. Υποθέστε, λοιπόν, ότι το δικαίωμα της μετανάστευσης ανακηρύσσεται υπό την εγγύηση των τριών μεγάλων δυνάμεων της Ευρώπης· το άμεσο αποτέλεσμα θα ήταν ένας γενικός πανικός. Η και μόνο συζήτηση ενός τέτοιου μέτρου πρέπει να διαταράξει όλες τις σχέσεις ιδιωτικού συμφέροντος και να κλονίσει την πολιτική τάξη και διοίκηση. Αν οι διατάξεις του Πρωτοκόλλου δεν προορίζονταν να φτάσουν ως εδώ, ήταν εντελώς αναποτελεσματικές και μηδαμινές· όπως, στην πραγματικότητα, αποδείχθηκε, εκτός από το ότι έριξαν την Ελλάδα ξανά στην

αβειβαιότητα, την Τουρκία στην αναταραχή, επέτρεψαν στον Καποδίστρια να αποτρέψει τον πρίγκιπα Λεοπόλδο από το να αποδεχθεί το προσφερθέν στέμμα, και επέφεραν το αντίθετο από εκείνους τους στόχους που η Αγγλία επιθυμούσε και η Συμμαχία διακήρυττε.

Αφού περάσαμε μέσα από την πεδιάδα, από το Αγγελόκαστρο, μια απόσταση λίγο μεγαλύτερη από δύο ώρες, φτάσαμε στην τουρκική κωμόπολη του Ζαπαντίου. Οι μιναρέδες δύο κατεστραμμένων τζαμιών στέκουν γραφικά, αλλά θλιβερά αντικείμενα. Καθώς περιπλανιόμασταν στους έρημους δρόμους, εκατοντάδες κοράκια έκρωζαν από τις κορυφές των τειχών. Αυτή είναι μια σκηνή σε μια μικρή επαρχία που οι μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης προσπαθούσαν επί τρία χρόνια να ειρηνεύσουν.

Μισή ώρα αργότερα φτάσαμε στο Βραχώρι (Αγρίνιο), πρωτεύουσα της περιοχής. Περάσαμε για αρκετή ώρα μέσα από ερείπια προτού ικανοποιηθούμε από το όχι πολύ συνηθισμένο θέαμα ενός σπιτιού με στέγη. Στη γωνία του άλλοτε παζαριού στεκόταν ένας σεβάσμιος πλάτανος, ο κορμός του οποίου είχε περιφέρεια σχεδόν δώδεκα γιάρδες· και λίγο παραπέρα, ένας ψηλός ιστός άπλωνε στον άνεμο μια φθαρμένη ελληνική σημαία, ωσάν να ζήλευε κάθε στιγμή που της απέμενε ακόμη να κυματίζει στην Ακαρνανία.

Μια καταιγίδα μας καθυστέρησε στην οικία του Διοικητή. Εκεί είδαμε τους Προκρίτους του μέρους, οι οποίοι προμήνυαν τις καταστροφές που θα επακολουθούσαν από την παραχώρηση της χώρας, και αυτής της πεδιάδας ειδικότερα, η οποία παρείχε εργασία τον χειμώνα και τροφή το καλοκαίρι στους κατοίκους των γύρω βουνών. Μιλούσαν για το Μακρυνόρος ως τον σωτήρα και φίλο τους, και έδειχναν πολύ δύσπιστοι για οποιαδήποτε προστασία θα μπορούσαν να τους προσφέρουν οι ευρωπαϊκές δυνάμεις, εάν το φράγμα του Μακρυνόρους έμενε ανοιχτό.

Από εκεί που ήταν οι πλέον ανεξάρτητοι υπήκοοι της Πύλης —όπου οι Τούρκοι κάτοικοι της υπαίθρου βρίσκονταν στην καλύτερη περίπτωση σε καθεστώς ισότητας με τους Έλληνες, όπου δεν επιτρέπονταν τουρκικά στρατεύματα και δεν υπήρχε καμία τουρκική αρχή εξαιρέσει του καδή ή του δικαστή— υποβιβάστηκαν από τον Αλή Πασά σε μια κατάσταση υποταγής κατώτερη από εκείνη της υπόλοιπης επικράτειάς του, καθώς εκείνος επιθυμούσε να σβήσει το πολεμικό του πνεύμα, το οποίο, από την έναρξη της οθωμανικής κυριαρχίας, περιόριζε από αυτή την πλευρά τις επιδρομές των Αλβανών.

Ο Καπετάνιος ήταν ο στρατιωτικός τους αρχηγός· ο Κοτζαμπάσης, ο πολιτικός αρχηγός. Ο πρώτος κατείχε τη θέση του κατόπιν διορισμού από την ελληνική δημοτική αρχή· ο τελευταίος ήταν ένας δημοτικός άρχοντας (ή συμβούλιο, καθώς ο αριθμός ποίκιλλε), που εκλεγόταν ετησίως. Ο Καδής, ή ο Μουσελίμης, βρισκόταν εκεί για να δίνει την επικύρωση του τουρκικού τύπου στην εξουσία του Καπετάνιου· αλλά η επιρροή του ήταν ισχνή, εκτός από τις περιπτώσεις που υπήρχε διχόνοια μεταξύ των Ελλήνων. Ο Επίσκοπος ήταν ο θεματοφύλακας της ανώτερης δικαστικής εξουσίας· και όταν χρειαζόταν την κοσμική ισχύ, απευθυνόταν στον Καδή, ο οποίος διέταζε τον Καπετάνιο να εκτελέσει τα διατάγματά του. Οι επιβαρύνσεις, που ήταν πολύ μικρές, καταμερίζονταν και εισπράττονταν, όπως και αλλού, από το δημοτικό σώμα, και αποτελούνταν από το χαράτσι (για το οποίο έκαναν συμβιβασμό), τη δεκάτη και τον φόρο οικίας· πέρα από αυτά, φορολογούνταν οι ίδιοι για τον μισθό του Καπετάνιου και για τοπικά έξοδα.

Αυτή η πολιτική των Τούρκων να εξισοροπούν τη δύναμη των Αλβανών μέσω των Ελλήνων, χρονολογείται από την εγκατάστασή τους στην Ανδριανούπολη. Πράγματι, οι Τούρκοι πρωτοεμφανίστηκαν στην Ελλάδα ως φίλοι και σύμμαχοι. Αυτή η δήλωση μπορεί να φαίνεται σε αντίθεση με τις κρατούσες απόψεις, και ως εκ τούτου, ίσως μου επιτραπεί να υπεισέλθω σε κάποιες λεπτομέρειες για να τη στοιχειοθετήσω.

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, ο Δημήτριος και ο Θωμάς, οι αδελφοί του τελευταίου των Παλαιολόγων, διατήρησαν την Πελοπόννησο. Θα μπορούσε να είχε αποτελέσει καταφύγιο και ιερό για την ταπεινωμένη υπερηφάνεια και την ξεπεσμένη μεγαλοπρέπεια, αν οι καταστροφές και η ατυχία μπορούσαν ποτέ να διώξουν από τα στήθη των Ελλήνων τις μάταιες φιλοδοξίες που αδιάκοπα τους ωθούσαν να θυσιάζουν αυτό που κατείχαν, καταδιώκοντας αυτό που ήταν πέρα από τις δυνατότητές τους. Αλλά ο Δημήτριος και ο Θωμάς, μόλις εξασφάλισαν ο καθένας από ένα θραύσμα της διασπασμένης πατρικής κληρονομιάς τους, άρχισαν να φιλονικούν μεταξύ τους. Οι Αλβανοί, που είχαν σταδιακά προσελκυσθεί από την προσφερόμενη υπηρεσία υπό τους διάφορους Δεσπότες, βλέποντας τον συρρικνωμένο οίκο του Βυζαντίου διχασμένο εναντίον του εαυτού του, αποσύρθηκαν από την υπηρεσία και των δύο Πριγκίπων και ετοιμάστηκαν να επιβάλουν στους εκφυλισμένους και απέλεμους —αν και ακόμη πολεμούντες— Έλληνες, έναν ζυγό πιο τρομερό ακόμη και από εκείνον των Λατίνων κατακτητών τους, από τους οποίους ο Μοριάς είχε τόσο πρόσφατα, και όχι εντελώς, χειραφετηθεί.

Ο Δημήτριος και ο Θωμάς, ενωμένοι από τον κοινό κίνδυνο, προσέφεραν φόρο υποτέλειας στον κατακτητή της Κωνσταντινούπολης και ζήτησαν τη βοήθειά του. Μόλις ενώθηκαν εναντίον των Αλβανών εχθρών τους, βρέθηκε ένας Καντακουζηνός να ηγηθεί μιας εξέγερσης των Ελλήνων εναντίον τους· και οι Αλβανοί, που είχαν καταλάβει ή λεηλατήσει το μεγαλύτερο μέρος της πεδινής χώρας, έστειλαν επίσης στην Πύλη για να προσφέρουν την υποταγή τους και φόρο για τον Μοριά, εάν τους επιτρεπόταν να τον κατέχουν ως φέουδο από την Πύλη.

«Σε αυτή την περίοδο», λέει ο κ. Φον Χάμερ (Von Hammer), «η κυριαρχία των Ελλήνων στην Πελοπόννησο θα είχε σβήσει εντελώς, εάν ο Έλληνας διοικητής της Κορίνθου δεν είχε ζητήσει και λάβει από τον Σουλτάνο μια τουρκική ενίσχυση. Ο Τουραχάν, ο οποίος τριάντα χρόνια πριν είχε κατακτήσει το Εξαμίλιο και είχε διεισδύσει στη Λακεδαίμονα, το Λεοντάρι και τη Γαρδίκη, και είχε τρέψει σε φυγή τους Αλβανούς στην Ταβία, επέστρεψε τώρα ξανά με τους γιους του και έναν τουρκικό στρατό, ως σύμμαχοι των Ελλήνων και για να υπερασπιστούν την Πελοπόννησο έναντι των Αλβανών».

Ο Χαλκοκονδύλης, εξιστορώντας αυτά τα γεγονότα, θέτει τα ακόλουθα λόγια στο στόμα του Τούρκου διοικητή, απευθυνόμενος προς τους συμπατριώτες του (τους Έλληνες): «Θα είχατε καταστραφεί εάν ο Σουλτάνος δεν είχε κινηθεί από ευσπλαχνία για εσάς και δεν ερχόταν σε βοήθειά σας. Είναι σαφές ότι δεν κυβερνήσατε το κράτος σας όπως έπρεπε· αλλά τώρα μια απόλυτη ανάγκη απαιτεί από εσάς να κυβερνήσετε τους υπηκόους σας στο μέλλον με καλύτερο τρόπο». Ο Τούρκος βετεράνος προβάλλει περαιτέρω προς μίμηση αυτό που ισχυρίζεται ότι είναι το μυστικό της επιτυχίας των συμπατριωτών του: δηλαδή, να εξασφαλίζουν την αγάπη των υπηκόων τους στην ειρήνη και να εμπνέουν τρόμο στους εχθρούς τους στον πόλεμο.

Οι Αλβανοί εκδιώχθηκαν από την Πελοπόννησο και καταδιώχθηκαν από τους Έλληνες και τους Τούρκους ενωμένους μέχρι και μέσα στα δικά τους βουνά. Αλλά μόλις ο Τουραχάν αποσύρθηκε με τους Τούρκους του, ξέσπασε εξέγερση εναντίον των δύο Δεσποτών· και μετά από τέσσερα χρόνια εξέγερσης, προδοσίας, σφαγής και αναρχίας —στην οποία φιγουράρουν, τώρα ως σύμμαχοι και τώρα ως εχθροί, οι δύο Έλληνες αντίπαλοι, η ελληνική παράταξη που αντιτίθεται και στους δύο, οι Αλβανοί και οι Τούρκοι— μια αιματηρή εκστρατεία παρέδωσε στους Τούρκους την κατοχή πόλεων που κάπνιζαν και μιας ρημαγμένης χώρας.

Έτσι επαναλήφθηκε, και από τις ίδιες αιτίες, η παρέμβαση της Ρώμης υπέρ της Ελλάδας που είχε συμβεί 1.500 χρόνια πριν· και σε μια αντίστοιχη χρονική περίοδο, μέσα από τους ίδιους εθνικούς χαρακτήρες της ματαιοδοξίας και της φατριάς, η Ελλάδα διέψευσε τις ελπίδες και προκάλεσε την εκδίκηση των απελευθερωτών της· όπως είχε χαιρετίσει τη Ρώμη ως σωτήρα για να την καταραστεί ως τύραννο· εξύμνησε έναν Φλαμινίνο μέχρι τους ουραμούς και κατήγγειλε έναν Γλαβρίωνα, με την καταστροφική ευστροφία της γλώσσας της. Σε τέσσερα χρόνια η Ελλάδα είδε τους Λατίνους συμμάχους της ενωμένους με τον παλιό Μακεδόνα δυνάστη της· και μετά την εξάλειψη εκείνου του βασιλείου, η άγρια καταστροφή που επέφερε ο Μούμμιος ξεπέρασε κατά πολύ την καταστροφή που αργότερα ακολούθησε στο πέρασμα του Αλάριχου.

Πρόκειται για μια πολύ σπάνια σύμπτωση: Ρωμαίοι και Τούρκοι εμφανίζονται ως προστάτες της Ελλάδας· και οι δύο λαοί, μέσα στην ίδια περίοδο των τεσσάρων ετών, έγιναν οι δυνάστες της. Θα ήταν, ωστόσο, εξαιρετικά άδικο να συγκρίνει κανείς τις πράξεις του Μούμμιου με τις συμβουλές του Τουραχάν, και το τελευταίο μέρος της ρωμαϊκής παρέμβασης με το πρώτο μέρος της τουρκικής¹⁴.

Αυτό, ωστόσο, είναι που κάνει ο κ. Φον Χάμερ, αντιστρέφοντας την εικόνα και συγκρίνοντας το πρώτο μέρος της ρωμαϊκής με το τελευταίο μέρος της τουρκικής παρέμβασης. Τερματίζει με αυτά τα λόγια την τραγική σκηνή της κατάκτησης της Πελοποννήσου: «Τι εικόνα ηφαιστειακού τρόμου είναι αυτή, και τι αντίθεση με τη λαμπρή φωτεινότητα του νικηφόρου Υπάτου της Ρώμης, Κουίντου Φλαμινίνου, ο οποίος, την ημέρα των Ισθμίων αγώνων, με όχι λιγότερη ανθρωπιά από ό,τι πολιτική σύνεση, παραχώρησε στην συγκεντρωμένη Ελλάδα —που ταραγμένη και αμφίβολη περίμενε τη μοίρα της— εν μέσω καθολικών πανηγυρισμών, το όνειρο της ελευθερίας!¹⁵»

Αλλά έχοντας αναφερθεί, με σκοπό να επισημάνω ένα έντιμο σφάλμα κρίσης σε έναν άνθρωπο με υψηλή και επάξια επιστημονική φήμη, σε ένα από εκείνα τα βιβλία που γράφτηκαν για την Ανατολή, θυμάμαι μια λογοτεχνική έκχυση ενός απογόνου και εκπροσώπου εκείνης της τάξης των Ελλήνων οι οποίοι, αφού θυσίασαν τον θρόνο του Κωνσταντίνου και κατέστρεψαν την Πελοπόννησο, τυλίχθηκαν σαν φίδια γύρω από την καρδιά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας· οι οποίοι διέφθειραν την απλότητα του

14 Περίπου η ίδια χρονική περίοδος στάθηκε αρκετή για τη Συμμαχία (των Μεγάλων Δυνάμεων) ώστε να εξαλείψει τα έθιμα, τους νόμους και την ανεξαρτησία των Ελλήνων.

Αλλά η ευφυής Συμμαχία (των Μεγάλων Δυνάμεων) εργάζεται στις ανιδιοτελείς προσπάθειές της αποκλειστικά για την «ειρήνευση της Ανατολής».

15 Το έργο του κ. Φον Χάμερ εμφανίστηκε έκτοτε στα γαλλικά: είναι πολύ περίεργο που αυτό το απόσπασμα έχει παραλειφθεί.

τουρκικού συστήματος με τα πολιτικά τους δόγματα και την πρωτόγονη φύση των τουρκικών ποιμενικών συνηθειών με τη δουλοπρέπεια της δικής τους στάσης και διαγωγής· και οι οποίοι, αφού διαμέλισαν την αυτοκρατορία με τις ίντριγκες τους, τώρα προβάλλουν για να καυχηθούν για την προδοσία τους απέναντι σε εκείνους που υπηρέτησαν.

Αναφέρομαι στο έργο του κ. Ιακωβάκη Ρίζου (Νερούλο), με τίτλο «L'Histoire Moderne de la Grèce» (Νεότερη Ιστορία της Ελλάδας). Ο Γίββων, παραθέτοντας τέσσερις Έλληνες συγγραφείς της ύστερης αυτοκρατορίας, εκ των οποίων οι δύο ήταν πολιτικοί και οι δύο μοναχοί, παρατηρεί ότι «τέτοιος ήταν ο χαρακτήρας της ελληνικής αυτοκρατορίας, ώστε καμία διάκριση δεν είναι παρατηρήσιμη μεταξύ ανθρώπων της εκκλησίας και πολιτικών». Έτσι και το έργο του κ. Ρίζου, χωρίς το όνομά του και τους τίτλους του ως «πρώτου υπουργού των Πριγκίπων της Βλαχίας και της Μολδαβίας», ως υπουργού εξωτερικών και επιτρόπου υπό τον Καποδίστρια, και μέλους αρκετών από τις μετέπειτα κυβερνήσεις της Ελλάδας, θα είχε σίγουρα εκληφθεί ως το δημιούργημα ενός μοναχού, που συλλήφθηκε σε ένα μοναστήρι και γράφτηκε πάνω σε ένα αναλόγιο, στα διαστήματα μεταξύ μετάνοιας και λειτουργίας. Η θρησκεία (δηλαδή, το τελετουργικό της Ανατολικής Εκκλησίας) είναι, γι' αυτόν, η αιτία που εξηγεί τα πάντα, η ώθηση που κατευθύνει τα πάντα· και, μιλώντας για την κατάσταση των Ελλήνων υπό την Τουρκία και για τα αίτια της επανάστασής τους, ανάγει όλα αυτά τα ζητήματα σε θέματα θεολογίας και εκκλησιαστικής διοίκησης. Το μόνο ενδιαφέρον μέρος του βιβλίου του είναι οι ανέκδοτες ιστορίες που μας δίνει για τους Μουσουλμάνους, οι οποίες είναι όλες, χωρίς εξαίρεση, παραδείγματα καλοσύνης και ανεκτικότητας· και αυτές, προς επαλήθευση της παλαιάς παροιμίας ότι το αντίδοτο φυτρώνει δίπλα στο δηλητήριο, παρουσιάζονται σε παράξενη αντίθεση με τις απόψεις που το έργο του προορίζεται να προωθήσει και τα επίθετα στα οποία τόσο θαρραλέα επιδίδεται.

Ο κ. Ρίζος, πώς και γιατί δεν έχει σημασία, αγνοεί το γεγονός ότι η τουρκική πολιτική κατευθυνόταν πάντα στην υποστήριξη των Ελλήνων εναντίον των Αλβανών. Αλλά αυτό δεν είναι αρκετό· ανακαλύπτει στην ισχύ αυτών των ίδιων των Αλβανών, των καταπιεστών των Ελλήνων, την απόδειξη ότι η ελληνική θρησκεία υπήρξε ο φύλακας των απομεινारीών της Ελλάδας ενάντια στην εχθρότητα του Ισλαμισμού. Αφήνει κατά μέρος τον Φραντζή και τον Χαλκοκονδύλη και λέει τα εξής: — «Ενώ οι ραγδαίες επιτυχίες των τουρκικών όπλων γέμιζαν με τρόμο τους Χριστιανούς της Ανατολικής Εκκλησίας, ενώ ο Μωάμεθ Β' κατελάμβανε χωρίς αντίσταση τη νήσο Μυτιλήνη, την Αττική, την Πελοπόννησο και την Εύβοια, ένας Έλληνας επέδειξε στους ομοθρήσκους του το παράδειγμα του ηρωισμού, αντιμετωπίζοντας μόνος του¹⁶, με τον μικρό του στρατό, όλες τις δυνάμεις του κατακτητή. Αυτός ο χριστιανός ήρωας ήταν ο — Γεώργιος Καστριώτης, Πρίγκιπας της Ηπείρου!! επονομαζόμενος από τους Τούρκους, Σκεντέρμπεης. Μόνος, και επί τριάντα χρόνια, αγωνίστηκε ενάντια στη δύναμη του Μουράτ και του Μωάμεθ· κατέστρεψε τους στρατούς τους· λυμαινόταν τις

16 Μήπως οι Καραμανίδες πρίγκιπες και τα απομεινάρια των Σελτζούκων δεν ήταν σύμμαχοι του Σκεντέρμπεη; Μήπως ο Ουνιάδης, ο βασιλιάς της Σερβίας και ο «Ανασκολοπιστής» της Βλαχίας (Βλαντ Τσέπες) δεν ήταν εχθροί του Μωάμεθ;

επαρχίες τους· και έπαψε να νικά μόνο όταν έπαψε να αναπνέει. Η διακυβέρνησή του δεν τον επιβίωσε· αλλά η Ήπειρος και η Αλβανία έμαθαν, από εκείνη τη στιγμή, να περιφρονούν τους Τούρκους. Από εκείνη την εποχή χρονολογείται η εγκαθίδρυση των Χριστιανών Αρματωλών».

Είναι δυνατόν να συλλάβει κανείς μεγαλύτερο μπέρδεμα γεγονότων και λογικής από αυτό που παρουσιάζεται σε αυτή την παράγραφο; Ένας Αλβανός! και Καθολικός! και, επιπλέον, μουσουλμάνος αποστάτης (ρενεγάτος)! παρουσιάζεται θετικά ως Έλληνας, υπό την πολιτική και θρησκευτική έννοια της λέξης, από έναν Φαναριώτη ιστορικό της Ελλάδας, από έναν καθηγητή της ελληνικής ιστορίας, από έναν υπουργό της Ελεύθερης Ελλάδας και από τον πλέον φιλοσοφημένο και διακεκριμένο Έλληνα συγγραφέα των ημερών μας! Οι νίκες των ιστορικών εχθρών των Ελλήνων ορίζονται ως η ημερομηνία και η πηγή της εγκαθίδρυσης των Ελλήνων Αρματωλών — η εγκαθίδρυση των οποίων είναι προγενέστερη των νικών του Σκεντέρμπεη. Αλλά οι οπαδοί του Σκεντέρμπεη τελικά υποτάχθηκαν. Πώς λοιπόν, υποθέτοντας ότι ήταν Έλληνες, θα μπορούσαν οι νίκες τους να έχουν οδηγήσει σε αυτή την οργάνωση;

«Η Αλβανία», λέει αμέσως μετά, «λόγω των απρόσιτων βουνών της, του πολεμικού πνεύματος των κατοίκων της, της έκτασης των ακτών της, της εγγύτητάς της με τις βενετσιάνικες κτήσεις», (και γιατί δεν προσθέτει, λόγω της προσκόλλησής της στο λατινικό δόγμα;) «ήταν τρομερή για την οθωμανική κυβέρνηση. Τα Άγραφα, το φυσικό προπύργιο της Ηπείρου» (δηλαδή, τα όρια των Ελλήνων και των Αλβανών, και το προπύργιο, σήμερα, των πρώτων έναντι των τελευταίων), «ήταν η πρώτη περιοχή που απέκτησε, μέσω συνθηκολόγησης, το προνόμιο να έχει έναν καπετάνιο, με επαρκή αριθμό στρατιωτών, για τη διατήρηση της τάξης και τη διαφύλαξη της ασφάλειας των πόλεων και των χωριών της. Οι κάτοικοί της απέκτησαν από τον Μουράτ Β'» (δηλαδή, πριν από τον πόλεμο με τον Σκεντέρμπεη) «το δικαίωμα να έχουν δύο αποφασιστικές ψήφους στις τρεις στη διοίκηση των πολιτικών τους υποθέσεων. Ο Τούρκος δικαστής είχε την πρώτη· ο Έλληνας επίσκοπος τη δεύτερη¹⁷· και ο Έλληνας καπετάνιος την τρίτη. Αυτό το δικαίωμα υφίστατο μέχρι την εποχή του Αλή Πασά. Αυτή η οργάνωση επεκτάθηκε στη συνέχεια σε όλες τις επαρχίες της Ηπειρωτικής Ελλάδας».

Μιλώντας αργότερα για τους Αλβανούς οπλαρχηγούς, τους οποίους, με τη συνήθη ακρίβειά του, αποκαλεί «φεουδάρχες», λέει: «Υπήρχε, επομένως, μεταξύ αυτών των μουσουλμάνων οπλαρχηγών και της Οθωμανικής Πύλης μια αμοιβαία δυσπιστία και εχθρότητα, η οποία απέβη προς όφελος των Ελλήνων αυτών των επαρχιών» (εννοεί των Χριστιανών, γιατί δεν υπάρχει ελληνικός πληθυσμός σε αυτές) «στερεώνοντας όλο και περισσότερο το σύνταγμα των Αρματωλών, ενισχύοντας αυτούς τους ορεινούς στα καταφύγιά τους και διευκολύνοντας το εμπόριο και τη βιομηχανία των χριστιανών κατοίκων των πόλεων».

Δεν άξιζε τον κόπο ένας άνθρωπος περιβεβλημένος με τον χαρακτήρα του πολιτικού, που φιλοδοξεί να γίνει φιλόσοφος και ιστορικός, να σταθεί, τουλάχιστον για μια στιγμή, στο εξαιρετικό γεγονός που καταγράφεται εδώ;

17 Ήταν ο Κοτζαμπάσης, ή η δημοτική αρχή, που είχε τη δεύτερη ψήφο· αλλά αυτό δεν θα ταίριαζε στη θρησκευτική θεωρία (του Ρίζου).

Οι απόγονοι του Σκεντέρμπεη, Χριστιανοί τότε, είναι τώρα Μουσουλμάνοι, και παραμένουν ακριβώς στην ίδια σχέση με την Πύλη· ενώ οι Έλληνες, προστατευόμενοι από την Πύλη έναντι των Αλβανών, τότε και τώρα, είναι και στις δύο περιπτώσεις Χριστιανοί. Το ακόλουθο απόσπασμα θα δείξει αμέσως την εξουσία που σκόπιμα παραχωρήθηκε στους Έλληνες και την ένωση των συμφερόντων τους με εκείνα των Τούρκων.

«Από την απαρχή των κατακτήσεών τους στη Θεσσαλία, οι Τούρκοι εγκατέστησαν στις απέραντες πεδιάδες που ποτίζει ο Πηνειός μια μωαμεθανική αποικία προερχόμενη από το Ικόνιο, η οποία μέχρι σήμερα φέρει το όνομα Κονιάροι. Αυτοί οι άποικοι, ειρηνικοί γεωργοί, έγιναν σύντομα αντικείμενο περιφρόνησης για τους Αλβανούς, οι οποίοι τους λεηλατούσαν με ατιμωρησία¹⁸. Οι γειτονικοί Πασάδες, μη όντας σε θέση να καθυποτάξουν αυτές τις πολυάριθμες συμμορίες Μωαμεθανών¹⁹ (?) και Χριστιανών ληστών, χρησιμοποίησαν εναντίον τους την επαγρύπνηση και το θάρρος των Αρματωλών ή Ελλήνων Καπεταναίων. Έτσι, αυτό το ελληνικό σώμα συνέχισε πάντα να αναγνωρίζεται από την Κυβέρνηση· και απείχε τόσο πολύ από το να είναι αντικείμενο δυσπιστίας, ώστε οι Οσποδάροι της Βλαχίας και της Μολδαβίας ήταν εξουσιοδοτημένοι να αντλούν από αυτούς τους φρουρούς των προσώπων τους και των ηγεμονιών τους²⁰».

Έτσι, προκύπτει από τη μαρτυρία τριών συγγραφέων εχθρικών προς τους Τούρκους —ο τελευταίος εκ των οποίων έγραψε ρητά κατά τη διάρκεια του πολέμου για να στοιχειοθετήσει κατηγορία εναντίον τους και να διεγείρει συμπάθεια για τους Έλληνες— ότι:

Οι Τούρκοι εμφανίστηκαν στην Ελλάδα κατόπιν αιτήματος των Ελλήνων.

Τους απέδωσαν δύο φορές τη χώρα τους, αφού ανέτρεψαν τους Αλβανούς.

Όταν την κατέλαβαν, άφησαν τον καταμερισμό των φόρων στους κατοίκους.

Εγκατέστησαν ένα αιρετό συμβούλιο σε κάθε επαρχία.

Οργάνωσαν μια ελληνική πολιτοφυλακή με εκλεγμένους αξιωματικούς.

Και θα μπορούσα επιπλέον να προσθέσω, ότι δεν επέβαλαν κανέναν απολύτως περιορισμό στο εμπόριο και δεν απαίτησαν καμία αποζημίωση ή τέλη οποιουδήποτε είδους για τον δικό τους κλήρο ή εκκλησία. Μια σύγκριση αυτών των αρχών με εκείνες που ρύθμισαν την αποικιακή πολιτική κάποιων άλλων εθνών, θα μπορούσε να είναι διδακτική.

18 Δεν ήταν οι Αλβανοί που τους λεηλατούσαν, αλλά οι Σλαβόφωνοι (Σκλαβούνοι). Θα είχε ενδιαφέρον να μάθουμε την αιτία της υποκατάστασης του ονόματος του ενός λαού από τον άλλο. Αλλά χωρίς να αναζητήσουμε άλλους συνειρμούς, η αληθινή δήλωση του γεγονότος το οποίο ο Ρίξος διαστρεβλώνει, αποτελεί την πλήρη ανατροπή της θεωρίας του, διότι αυτός ο τουρκικός πληθυσμός τοποθετήθηκε ως φραγμός στις λεηλασίες ενός πληθυσμού που πρέσβευε το ελληνικό δόγμα: δηλαδή των Βουλγάρων.

19 Η λέξη «Μωαμεθανός» εισάγεται σίγουρα εδώ μόνο για να κρατά συντροφιά στη λέξη «Χριστιανός». Εκείνη την εποχή δεν υπήρχαν Μουσουλμάνοι Αλβανοί. Οι εναλλαγές που γίνονται μεταξύ των λέξεων «Έλληνας» και «Χριστιανός» είναι πολύ διασκεδαστικές.

20 «L'Histoire de la Grèce», σελ. 54.

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΛΙΜΝΗ ΤΟΥ ΒΡΑΧΩΡΙΟΥ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΚΑΙ ΑΤΥΧΗΜΑΤΑ – Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΠΥΡΙΤΙΔΑΣ ΣΤΙΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΛΑΟΥΣ – ΕΚΛΕΠΤΥΝΣΗ ΚΑΙ ΕΡΕΙΠΙΑ ΤΗΣ ΑΛΥΖΕΙΑΣ – ΜΙΑ ΓΡΑΦΙΚΗ ΣΚΗΝΗ

Η πεδιάδα του Βραχωρίου (Αγρινίου) υπολογίζεται ότι περιλαμβάνει 35.000 έικρ (acres), εκ των οποίων τα 25.000 ανήκαν στους Τούρκους και τα 10.000 στους Έλληνες. Από τα γύρω βουνά του Καρπενησίου, των Αγράφων, του Κραββάρου και του Πατρατζικίου (Υπάτης), 10.000 άνδρες κατεβαίνουν για να εργαστούν κατά τη διάρκεια του χειμώνα, ο οποίος εδώ είναι η εποχή της εργασίας· και, ως αντάλλαγμα για την εργασία τους, μεταφέρουν πίσω μαζί τους αραβόσιτο και σιτηρά για κατανάλωση έξι μηνών, καθώς και τις λίγες ξένες πολυτέλειες που απαιτούν.

Χωρικοί από άλλες περιοχές, που διέθεταν κάποια περιουσία, και Βλάχοι —μια ξεχωριστή φυλή βοσκών, καταγόμενοι αρχικά από τη Βλαχία— συνήθιζαν να νοικιάζουν γη από τους Τούρκους για την εποχή: 4.000 εργάτες από τα Ιόνια Νησιά βρίσκονταν σε συνεχή απασχόληση. Από τους μόνιμους ιδιοκτήτες, υπήρχαν 1.300 εστίες στην πεδιάδα και 200 στο Βραχώρι. Όχι πάνω από το ένα τρίτο αυτών είναι πλέον ορατά σήμερα.

Η θέση της Ακαρνανίας και ο χαρακτήρας των κατοίκων της την καθιστούσαν ιδιαίτερα επιρρεπή στον ενθουσιασμό της επανάστασης· και παρόλο που είχαν πληροφορηθεί την ήττα του Ύψηλάντη, η κατάσταση της Αλβανίας και η αναγκαιότητα, που έγινε τότε προφανής, της υποστήριξης του Αλή Πασά ενάντια στην Πύλη, ταυτόχρονα τους εξήγειρε και τους προκάλεσε αμηχανία.

Στις 21 Μαΐου 1821, ολόκληρη η χώρα ξεσηκώθηκε ξαφνικά στα όπλα· 1.600 Αλβανοί και Τούρκοι σφαγιάστηκαν ή κλείστηκαν στα κάστρα τους· και ο Ίσκος, με μια χούφτα άνδρες που συγκεντρώθηκαν βιαστικά, κατέλαβε τα σημαντικά περάσματα του Μακρυνόρους ακριβώς εγκαίρως για να ανακόψει την πρόοδο του Ισμαήλ Πασά, ο οποίος, με την πρώτη ένδειξη επαναστατικών κινήματων στον Νότο, έσπευδε να τα καταστείλει πριν γιγαντωθούν. Οι Έλληνες, τρομαγμένοι από τη νέα θέση αντίστασης που είχαν λάβει απέναντι στην τουρκική αρχή, συγκερατήθηκαν με εξαιρετική δυσκολία από τον αρχηγό τους στις θέσεις τους και οδηγήθηκαν να πυροβολήσουν κατά των Τούρκων, οι οποίοι προέλαυναν τολμηρά και εκτεθειμένοι, χλευάζοντας και μόνο την ιδέα ενός ανοιχτού πολέμου. Μετά από λίγα λεπτά συγκλονιστικής αναποφασιστικότητας, μια πυκνή και θανάσιμη ομοβροντία έπληξε τους Τούρκους με έκπληξη και τρόμο, και γέμισε τους Έλληνες με αυτοπεποίθηση και αγαλλίαση: η πόρτα για κάθε συμφιλίωση είχε κλείσει και η επανάσταση είχε σφραγιστεί. Αλλά, ας επιστρέψουμε στο ταξίδι μας.

Όταν ο καιρός καθάρισε, καλπάσαμε προς τη Γέφυρα, διασχίζοντας τη λίμνη του Βραχωρίου (Τριχωνίδα), ή μάλλον τον βάλτο που τη χωρίζει από τη λίμνη του Αγγελόκαστρου (Λυσιμαχία). Προηγουμένως είχε πολλή ζέστη· τώρα όμως η φρεσκάδα των δασών και των αγρών, η δροσιά του αέρα μετά την καταιγίδα, η γαλήνη των δύο λιμνών που αντανακλούσαν, σε ατάραχους καθρέφτες, τα γύρω βουνά, παρουσίαζαν

ένα από τα πιο ήρεμα και όμορφα τοπία. Η γέφυρα, με τριάντα καμάρες, μοιάζει με ένα χαμηλό και στενό πέρασμα (causeway) που διασχίζει έναν βάλτο· αλλά το νερό είναι διαυγές και κινείται γρήγορα ανάμεσα στους κορμούς των δέντρων· ο βυθός είναι σταθερός και γεμάτος βούρλα: σκλήθρα, μελιές, συκιές και φτελιές, στολισμένες με αναρριχητικά φυτά, φύτευαν μέσα από το ρεύμα. Ολόκληρη η περιοχή έχει την όψη πλούσιας σοδειάς.

Ιππεύσαμε μέσα από χωράφια με φτέρες, που κάλυπταν τα άλογά μας, και αγριοβρώμη, ορισμένα στελέχη της οποίας ήταν ψηλότερα από άνθρωπο και άλογο μαζί. Οι όχθες των λιμνών είναι εξαιρετικά ελώδεις και οι ίδιες οι λίμνες πολύ ρηχές, ειδικά εκείνη του Αγγελόκαστρου: αφθονούν σε ψάρια και χέλια και είναι γεμάτες με ψηλά καλάμια. Κατά τις διάφορες διελύσεις των τουρκικών στρατευμάτων, οι κάτοικοι κατέφευγαν σε αυτούς τους βάλτους: σε μια περίπτωση, 500 οικογένειες είχαν φτιάξει κατοικίες στερεώνοντας πασσάλους και κλαδιά και δένοντας μαζί τα αναπτυσσόμενα καλάμια. Οι Τούρκοι κατέβαλαν απεγνωσμένες προσπάθειες να τους καταστρέψουν· πολλοί ιππείς χάθηκαν προσπαθώντας να τους φτάσουν· χρησιμοποιήθηκαν σχεδίες και μονόξυλα, αλλά δεν μπορούσαν να διεισδύσουν σε επαρκείς αριθμούς και ήταν εκτεθειμένοι ένας προς έναν στα πυρά των Ελλήνων. Οι Τούρκοι προσπάθησαν να βάλουν φωτιά στα καλάμια, αλλά αυτά δεν καίγονταν· και, τέλος, προσπάθησαν να τους λιμοκτονήσουν· αλλά οι όχθες της μικρής τους θάλασσας ήταν ανοιχτές γι' αυτούς και, όπως οι Ιχθυοφάγοι του Ηροδότου, τρέφονταν από τα ψάρια κάτω από τις κατοικίες τους.

Την επόμενη μέρα, στείλαμε τους υπηρέτες μας να στήσουν τις σκηνές μας ανάμεσα στα ερείπια του Στράτου, ενώ εμείς ξεκινήσαμε προς την κατεύθυνση των ερειπίων του Θέρμου, όπως ορίζονται από τον Πουκεβίλ. Διασχίσαμε έναν ορεινό χείμαρρο, ανεβήκαμε και κατεβήκαμε πυκνά δασωμένους και απότομους λόφους και, αφού χάσαμε τον δρόμο μας αρκετές φορές, τελικά σκαρφαλώσαμε σε έναν απότομο λόφο στερεού, ορθογώνιου σχήματος, που φαινόταν από την πεδιάδα από κάτω σαν οχυρό. Αυτός ο βράχος στεφανωνόταν με τα ερείπια του αρχαίου Θέρμου — συμφωνώντας ελάχιστα, ωστόσο, με την περιγραφή του Πουκεβίλ²¹. Η αρχαία πύλη δίνει ακόμα πρόσβαση στο φρούριο· τα ερείπια των μαζικών τειχών, διαμορφωμένα σε ταμπούρια με μικρές πέτρες και χώμα, ενισχυμένα με πλέγματα, έχουν χρησιμεύσει πολλές φορές, κατά τη διάρκεια των πρόσφατων αγώνων, ως καταφύγιο για τους κατοίκους της περιοχής²².

Περάσαμε ένα σημαντικό μέρος της ημέρας εξετάζοντας την περιοχή από αυτό το υψηλό σημείο. Μόνο αφού είχαμε κατέβει το πιο δύσβατο τμήμα και είχαμε λύσει τα άλογά μας, που έβοσκαν στο πλουσιότερο τριφύλλι, θυμηθήκαμε ότι είχαμε τεσσεράμισι ώρες πορείας μέχρι το πέρασμα (ford) του Ασπροποτάμου. Το να διασχίσει κανείς αυτό το πέρασμα μετά το φως της ημέρας, χωρίς οδηγούς, θεωρούνταν αδύνατο· και ο ήλιος ήδη πλησίαζε στον ορίζοντα. Πιέσαμε γρήγορα μέσα

21 Αυτοί οι βράχοι που μοιάζουν με οχυρά είναι μάζες από κροκαλοπαγή πετρώματα πάνω από ψαμμίτη· και όπου εμφανίζονται σε υπερυψωμένες θέσεις, έχουν επιλεγεί για την ανέγερση οχυρών θέσεων.

22 Καθώς η θέση του Θέρμου υπήρξε θέμα σημαντικής αρχαιολογικής αντιπαράθεσης, λόγω ενός αποσπάσματος του Πολύβιου που δεν κατανοήθηκε σωστά και των περιγραφών του Πουκεβίλ, παραθέτω σε παράρτημα μια περιγραφή της εκστρατείας του Φιλίππου κατά του Θέρμου, η οποία, πιστεύω, θα εξηγήσει ικανοποιητικά το νόημα του Πολύβιου και θα συμφιλιώσει τη δήλωσή του με την τοπογραφία του μέρους.

από το Βραχώρι και το Ζαπάντι· αλλά ούτε το τελευταίο λυκόφως, ούτε το καθαρό φεγγαρόφως, μας έδειχναν ίχνη του δρόμου. Μετά από καλπασμό στην πεδιάδα, σκαρφάλωσα σε ένα από τα ψηλότερα δέντρα και, προς έκπληξή μου, αντιλήφθηκα την εκτεταμένη και λευκή κοίτη του Αχελώου (Ασπροποτάμου) σε απόσταση ενός τετάρτου του μιλίου. Το ρεύμα ήταν ορμητικό, ευρύ, θολό και, προφανώς, βαθύ· ριχτήκαμε μέσα, ωστόσο, απτόητοι, και σύντομα βρεθήκαμε στο στεγνό έδαφος πέρα από αυτό, γελώντας με τις περιγραφές που είχαμε ακούσει· σύντομα όμως ανακαλύψαμε ότι η επιχείρησή μας μόλις είχε αρχίσει, καθώς τα πιο τρομερά ρεύματα και οι δίνες έπρεπε ακόμη να αντιμετωπιστούν, με κινούμενη άμμο ανάμεσά τους, σε περισσότερες από μία από τις οποίες παγιδευτήκαμε. Τα άλογά μας σύντομα εξαντλήθηκαν και η περιπέτεια σταδιακά απογυμνώθηκε από όλες τις ψευδαισθήσεις της. Μετά από μια ώρα αγωνιώδους και επίπονης περιπλάνησης μέσα στο νερό, είχαμε την ικανοποίηση να βρεθούμε σε σταθερό έδαφος.

Τι έπρεπε όμως να γίνει τώρα; Για να διανυκτερεύσουμε υπό τον ψυχρό ουρανό (sub Jove frigido), βρισκόμασταν σε χειρότερη κατάσταση από ό,τι πριν από το πέρασμα· και μεγάλη ήταν η χαρά μας όταν, μετά από μισή ώρα πορείας στην όχθη του ποταμού, αντιληφθήκαμε ένα φως, το οποίο σύντομα καταλάβαμε ότι ήταν φωτιά, περιτριγυρισμένη από τους περαματάρηδες, οι οποίοι, με τα άλογά τους αντί για βάρκες, εργάζονται στο πέρασμα. Όταν άκουσαν την ιστορία μας, σταυροκοπήθηκαν· αλλά δεν μας πίστεψαν, μέχρι να αγγίξουν τα άλογά μας και τα ρούχα μας. Μας οδήγησαν στη Λεπενού, άλλοτε πλούσια και ευτυχισμένη κωμόπολη 2.000 ψυχών, όπου βρήκαμε τη σκηνή μας στημένη δίπλα στην ακόμα ρέουσα, καθαρή κρήνη — το μόνο έμφυχο ον εν μέσω του ερημωμένου χωριού. Διακρίναμε, σε ένα ύψωμα κοντά στο πέρασμα, τα περιγράμματα των ερειπίων του Στράτου, τα οποία, υπό το «χλωμό φεγγαρόφως», μας έδωσαν μια υπερβολική εντύπωση της μεγαλοπρέπειας και της έκτασής τους.

Το επόμενο πρωί, με το φως της ημέρας, βρισκόμασταν ανάμεσα στα ερείπια του Στράτου. Ο Στράβων τον τοποθετεί δέκα στάδια από τον Αχελώο, ο οποίος, όπως λέει, ήταν πλωτός μέχρι αυτό το σημείο. Σήμερα, ένας κλάδος του ποταμού ρέει κάτω από τα τείχη του. Η περιφέρειά τους είναι από τρεις έως τέσσερις χιλιάδες βήματα· οι λίθοι, όντας από ψαμίτη, δεν έχουν τη φρεσκάδα και την οξύτητα των γωνιών που η σκληρότητα των κροκαλοπαγών και του ασβεστόλιθου έχει δώσει σε άλλα ερείπια. Τα υπολείμματα του ισχυρού τείχους επέζησαν όλων όσων προοριζόταν να διαφυλάξει. Μια πύλη κοντά στο νερό οδηγεί ακόμα στον κενό περίβολο· σε αυτό το σημείο το τείχος διατηρεί σχεδόν το αρχικό του ύψος των είκοσι ποδιών.

Σε ένα υπερυψωμένο σημείο, με θέα προς τα δυτικά, υπάρχουν σωροί από τμήματα αράβδωτων κιόνων (αρχαϊκού Δωρικού ρυθμού), τρίγλυφα και κιονόκρανα από πανέμορφο λευκό ασβεστόλιθο, που προήλθε είτε από το Βραχώρι είτε από τον Μαχαλά (Φυτείες). Στο υψηλότερο σημείο προς τα βόρεια, υπάρχουν κατάλοιπα μιας αρχαιότερης κυκλώπειας ακρόπολης. Τα υπόλοιπα ερείπια σχημάτιζαν μια δυσδιάκριτη μάζα, καλυμμένη από μια αδιαπέραστη βλάστηση από γαιδουράγκαθα. Αγριομέλισσες είχαν εγκατασταθεί ανάμεσα στις διαβρωμένες στρώσεις της πέτρας· και μεγάλα καφέ και κοκκινωπά φίδια λιάζονταν κατά μήκος των τειχών και, ενοχλημένα από τις έρευνές μας, πηδούσαν και χτυπούσαν πάνω στις πέτρες από

κάτω. Από έναν βρουώδη βράχο, υπό τη σκιά μιας συκιάς, έπεφτε —ή μάλλον έσταζε— μέσα σε μια αρχαία σαρκοφάγο το μικροσκοπικό ρεύμα μιας παγωμένης κρήνης, παρέχοντας άρδευση για ένα μοναδικό χωράφι με αραβόσιτο, τον μόνο καθαρισμένο χώρο εντός του περιβόλου.

Μέσω ερωτήσεων σε έναν χωρικό, της εξέτασης του χάρτη μας και μιας επίμονης ακόμα πίστης στον Πουκεβίλ, πειστήκαμε ότι ο σημερινός Αετός ήταν η αρχαία Μητρόπολη και αποφασίσαμε να βρισκόμαστε στη Μητρόπολη εκείνη τη νύχτα. Νωρίς το πρωί, λοιπόν, η σκηνή στάλθηκε μπροστά με εντολές να στηθεί στον Αετό, ενώ εμείς ξεκινήσαμε μερικές ώρες μετά, ζητώντας πληροφορίες για τα ερείπια. Αλλά αυτή ήταν η τελευταία φορά που στοιχηματίσαμε το κρεβάτι και το δείπνο μας στην ταύτιση μιας αρχαίας και μιας σύγχρονης πόλης!

Το πρωί είχε αναλωθεί κουραστικά στη σχεδίαση του πλάνου του Στράτου· και ήμασταν εντελώς εξαντλημένοι από την υπερβολική ζέστη και από μια ώρα κυνηγητού των αλόγων μας, τα οποία, ενώ εμείς ασχολούμασταν με την αρχαία αρχιτεκτονική, έκαναν μια εκδρομή προς αναζήτηση πρόσφατων «βοτανικών δειγμάτων» μέσα στο χωράφι με τον αραβόσιτο. Έτσι, ο ήλιος ήταν ήδη, όπως θα έλεγαν οι Αλβανοί, «δύο οργιές πάνω από τον ανατολικό ορίζοντα», όταν ξεκινήσαμε προς αναζήτηση της Μητρόπολης. Αφού διασχίσαμε την πεδιάδα προς τα δυτικά για σχεδόν δύο ώρες, περιπλανηθήκαμε κατά μήκος της βάσης των βουνών από τη μικρή μέχρι τη μεγάλη Οζερό (λίμνες), χωρίς να συναντήσουμε ψυχή ή να μπορέσουμε να διακρίνουμε κανένα μονοπάτι. Τελικά, μέσα στην εξάντληση και την απόγνωση, ξεσελώσαμε και δέσαμε τα άλογά μας και ξαπλώσαμε κάτω από ένα δέντρο.

Η μέρα πέρασε και ήρθε το βράδυ· αλλά κανείς δεν φάνηκε, οπότε ιππεύσαμε ξανά. Έπρεπε να διασχίσουμε τα βουνά, αλλά το να εισέλθουμε σε αυτά χωρίς μονοπάτι και χωρίς έναν συγκεκριμένο προορισμό ήταν εντελώς μάταιο· και όσο περισσότερο μελετούσαμε τον χάρτη, τόσο περισσότερο μπερδευόμασταν. Σε αυτή την αμηχανία, είχαμε την τύχη να συναντήσουμε ένα κοπάδι άλογα και μια αγέλη χοίρων. Το πλεονέκτημα αυτής της σύμπτωσης και συνάντησης μπορεί να μην είναι αρχικά πολύ κατανοητό. Τους χοίρους συνόδευε ένα δίποδο (άνθρωπος), του οποίου οι εξηγήσεις μπορεί να μην μας χρησίμευαν πολύ, αλλά ο οποίος, με την επίδειξη ενός νομίσματος εκατό παράδων, έπιασε ένα από τα περιπλανώμενα άλογα και μας οδήγησε στο μονοπάτι που ανεβαίνει, μέσα από μια χαράδρα σε αυτούς τους απότομους και δύσκολους λόφους, προς τον Μαχαλά.

Περάσαμε το μοναστήρι της Λυγοβίτσας, όμορφα τοποθετημένο ψηλά στα αριστερά μας· και το λυκόφως μας έδειξε ένα αμφιθέατρο λόφων που άνοιγε προς τα νότια, με τις κεκλιμένες πλευρές τους κατάσπαρτες με χωριά και με έναν βαθμό καλλιέργειας που μας εξέπληξε μετά την ερημωμένη εμφάνιση της πλούσιας πεδιάδας που είχαμε αφήσει από κάτω.

Τα ερείπια της Μητρόπολης ονομάζονται τώρα Πόρτα. Παρόλο που δεν φτάσαμε σε αυτά πριν σκοτεινιάσει εντελώς, διακρίναμε τη θέση τους, να στεφανώνουν και να περιβάλλουν έναν μικρό αλλά απότομο και τραχύ λόφο, όπου τώρα βρίσκεται το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου, περιτριγυρισμένο από καμιά εικοσαριά μικρές

καλύβες σαν μελίτσια, που ανήκουν σε πρόσφυγες οι οποίοι είχαν τολμήσει να επιστρέψουν στην Ακαρνανία. Τα ερείπια της Μητρόπολης έχουν έναν αέρα αρχαιότητας λόγω της πολυγωνικής τους κατασκευής, της απουσίας —ή τουλάχιστον της σπανιότητας— πύργων και της καταστροφής των τειχών.

Αυτή είναι η Πόρτα· δεν αμφιβάλαμε ότι υπήρξε η Μητρόπολη, αλλά σίγουρα δεν ήταν ο Αετός· και επομένως πουθενά δεν φαινόταν η σκηνή μας. Έτσι έπρεπε να περάσουμε μια όχι πολύ άνετη νύχτα μέσα στην αυλή του σχεδόν εγκαταλελειμμένου μοναστηριού· ο μοναχικός καλόγερος μας παραχώρησε λίγο πολύ μαύρο ψωμί και μια κουβέρτα (rug) για να μας καλύψει από το κρύο. Αλλά σύντομα χαρήκαμε που απαλλαχθήκαμε από το ύπουλο δώρο (εννοεί τις ψείρες ή τα έντομα).

Το επόμενο πρωί σηκωθήκαμε νωρίς από το γυμνό, κρύο και γεμάτο δροσιά χώμα· πράγματι, είχαμε βηματίσει στην αυλή κατά το μεγαλύτερο μέρος της νύχτας και, κατεβαίνοντας από τον αφιλόξενο βράχο, περάσαμε για τρία μίλια μέσα από τη μικρή πεδιάδα του Αετού, περιτριγυρισμένη από υψηλούς λόφους και γεμάτη αγκάθια και βελανιδιές. Κάτω από έναν κατακόρυφο βράχο, στεφανωμένο από ένα βενετσιάνικο κάστρο στο αντίθετο άκρο του, χαρήκαμε που είδαμε μια ματιά της σκηνής μας ανάμεσα στο σκοτεινό δάσος. Ο καπνός που υψωνόταν δίπλα, σαν μια ψηλή, ίσια λεύκη, φουντωτή στην κορυφή, ήταν πράγματι ένα ευπρόσδεκτο θέαμα· και καθώς το μικρό σκυλί-φύλακας ήρθε τρέχοντας προς το μέρος μας και είδαμε τα συνηθισμένα μας υποζύγια να χοροπηδούν με τα δεσμά τους ανάμεσα στα δέντρα, η παράξενη ερημιά φάνηκε οικεία.

Όλη αυτή την ημέρα επιτρέπη στη σκηνή μας να παραμείνει στη θέση της· ούτε για την ανάπαυση που απαιτούσε η φύση θα μπορούσαμε να είχαμε επιθυμήσει ένα πιο ευχάριστο σημείο. Στον απέναντι λόφο υπήρχε ένας οικισμός από τον οποίο έβγαινε καπνός και ο οποίος, επομένως, κατοικούνταν. Καθώς δεν είχαμε ενοχλήσει ούτε κοπάδι προβάτων ούτε αγέλη χοίρων στην περιοχή μας, και φαινόμασταν εντελώς ήρεμα και ειρηνικά πλάσματα, οι γυναίκες του οικισμού, προς το βράδυ, έκαναν μια εκδρομή περιέργειας και εμπορίου· έφεραν τις στάμνες τους για νερό (είχαμε κατασκηνώσει δίπλα στο πηγάδι) και αυγά και γιαούρτι προς πώληση. Σύντομα βρεθήκαμε στις καλύτερες σχέσεις με τις ωραίες επισκέπτριές μας. Μια ηλικιωμένη κυρία, αστεία και πνευματώδης, ήταν η συνοδός (chaperone) της παρέας· και όπου κι αν κινείτο, οι νεότερες έτρεχαν και συγκεντρώνονταν πίσω της, έτσι ώστε μας παρουσίαζαν πάντα την κορυφή μιας μακεδονικής φάλαγγας, με την αρχηγό θωρακισμένη με την πανοπλία εξήντα χειμώνων και τους στρατιώτες από πίσω να κραδαίνουν «μάτια αντί για λόγχες». Ικανοποιήσαμε την ηλικιωμένη κυρία με ένα φλιτζάνι καφέ· αλλά η γενναιοδωρία μας δεν μπορούσε να προχωρήσει περισσότερο — ήταν πάρα πολλές για τα φλιτζάνια μας ή τον καφέ μας, και δεν είχαμε καμία επιθυμία να ρίξουμε το «μήλον της έριδος» ανάμεσά τους μέσω μεροληπτικής προτίμησης.

Αργότερα, είχαμε μια επίσκεψη από τους άνδρες, οι οποίοι συζήτησαν για την αρχαία Ελλάδα, την Τουρκία, την Ευρώπη και, φυσικά, για το Πρωτόκολλο· και διασκεδάσαμε σκεπτόμενοι πώς οι χωρικοί οποιασδήποτε άλλης χώρας θα μπορούσαν να διατηρήσουν μια συζήτηση για τέτοια θέματα.

Από τον Αετό ανηφορίσαμε, για μία ώρα, βόρεια, προς το Ζεύκι, άλλοτε ένα σημαντικό χωριό. Άλλη μία ώρα μας έφερε σε μια χαράδρα, μέσα από την οποία ένας χείμαρρος, κατεβαίνοντας από το Ζεύκι, ανοίγει με βία τον δρόμο του προς την πεδιάδα του Μύτικα. Στο ύψωμα της χαράδρας, πάνω από τον δρόμο, στέκεται σχεδόν ακέραιος ένας μικρός και όμορφος ελληνικός πύργος, δεκαπέντε ποδιών τετράγωνος και είκοσι ύψους· ο τοίχος έχει πάχος μόλις ενάμισι πόδι, και οι πολεμίστρες, στην εξωτερική πλευρά, είναι τρία πόδια επί πέντε ίντσες.

Καθώς κατηφορίζαμε, διακρίναμε ερείπια πάνω σε έναν από τους λόφους στα αριστερά, στην οροσειρά μέσα από την οποία περνούσαμε. Λυπηθήκαμε που τα αφήσαμε χωρίς να τα επισκεφθούμε, κι όμως ο αριθμός τους αυξανόταν τόσο γρήγορα γύρω μας, και ήταν συχνά τόσο δύσκολης πρόσβασης, που το έργο της εξέτασης του καθενός ήταν πέρα από τις δυνάμεις μας. Προς το παρόν, αποφασίσαμε να μοιράσουμε τους κόπους μας. Ο σύντροφός μου σκαρφάλωσε στον λόφο και εγώ κατεύθυνα την πορεία μου μέσα από την πεδιάδα του Μύτικα προς τα ερείπια της αρχαίας Αλύζειας, στο βόρειο άκρο της.

Το ερείπιο στον λόφο είναι Κυκλώπειο, χωρίς πύργους· έχει μόνο δύο πύλες, που σχηματίζονται από μια εγκάρσια πλάκα που εδράζεται σε δύο ορθοστάτες· υπάρχει μια δεξαμενή λαξευμένη στον βράχο. Υπάρχουν δύο εξαιρετικά ακατέργαστα ανάγλυφα, λαξευμένα στον ασβεστολιθικό βράχο, και αρκετά φθαρμένα. Το ένα παρουσιάζει δύο φιγούρες καθιστές, με ένα φίδι ανάμεσά τους· το άλλο αναπαριστά έναν πολεμιστή, γυμνό, που κρατά ένα δόρυ, και μια γυναίκα, ενδεδυμένη, που στέκεται δίπλα του.

Τι παράξενη κατάσταση κοινωνίας υποδηλώνουν αυτά τα κατάλοιπα! Πληθυσμοί που πιέζονται ο ένας πάνω στον άλλο λόγω της πυκνότητάς τους, που συρρικνώνονται ο ένας από τον άλλο λόγω των φόβων τους, αναλώνοντας τους κόπους τους στην κατασκευή αμυντικών έργων και τον χρόνο τους μοχθώντας να ανέβουν στα βουνά και τους γκρεμούς, όπου βρίσκονταν οι οχυρές τους θέσεις. Τα βλήματα του σύγχρονου πολέμου είτε θα είχαν βάλει τέλος στις αιτίες της δυσπιστίας, είτε, ίσως, θα είχαν εκμηδενίσει τις πηγές αυτού του πληθωρικού πληθυσμού. Αντίπαλες πόλεις μπορούσαν τότε σχεδόν να προσβάλλουν η μία την άλλη από τείχος σε τείχος· και ορισμένα ισχυρά κράτη της αρχαιότητας θα μπορούσαν τώρα να ανταλλάσσουν πυρά και οβίδες από πρωτεύουσα σε πρωτεύουσα²³.

Έχουμε συνηθίσει τόσο πολύ να εξετάζουμε τις επιδράσεις της πυρίτιδας όπως χρησιμοποιείται από ένα κράτος εναντίον ενός άλλου, που παραμελήσαμε να εξετάσουμε την επίδραση αυτής της εφεύρεσης πάνω στα ίδια τα κράτη. Πιστεύω ότι μπορεί να καταδειχθεί πως έχει επηρεάσει ουσιαστικά, σε όλη την Ευρώπη, τον χαρακτήρα της κοινωνίας, των θεσμών και της διακυβέρνησης. Μέσω του πυροβολικού, το πλεονέκτημα και η αντίσταση των τοποθεσιών έχουν χαθεί, το πνεύμα των πλέον πολεμικών φυλών έχει καμφθεί· και, ανάμεσα στις πιο ισχυρές θέσεις, ο άλλοτε στιβαρός ορεινός καταδιώκεται, αν είναι άοπλος, από τους ένοπλους καταπιεστές του· ή, αν κατέχει αυτά τα μέσα καταστροφής, μπαίνει στον πειρασμό να γίνει ληστής και καταπιεστής με τη σειρά του.

23 Η Όλυθος και η Ποτίδαια, για παράδειγμα.

Στη Δύση, η πυρίτιδα, με τους συνακόλουθους μόνιμους στρατούς, πέτυχε να επεκτείνει μια ήρεμη κυριαρχία, η οποία συγκαλύπτει τον στρατιωτικό χαρακτήρα των πηγών της ευρωπαϊκής ισχύος. Οι πολιτικοί θεσμοί της Δύσης, λιγότερο ή περισσότερο καταπιεστικοί στην ομοιόμορφη και ρυθμισμένη λειτουργία τους, δεν προκαλούν τοπική αντίσταση, αλλά αφυπνίζουν γενική δυσαρέσκεια. Η τοπική αντίσταση καθίσταται αναποτελεσματική λόγω των αυξημένων στρατιωτικών μέσων της εκτελεστικής εξουσίας· η τοπική αντίσταση αντικαθίσταται από τον ηθικό χαρακτήρα της αντίστασης που προκαλείται από τις εξαιρετικές αρχές που έχουν εισχωρήσει στην διοικητική πρακτική και επιστήμη, την ονομαζόμενη έτσι, της Ευρώπης· η οποία υποβαθμίζει, ανάμεσα στον λαό, τον σεβασμό για τις δικές του αντιλήψεις, υποκαθιστώντας τη δικαιοσύνη με νόμους, και το καθήκον και το δίκαιο με κυβερνητικούς κανονισμούς.

Στην Τουρκία, επειδή τα συναισθήματα και οι συνήθειες του λαού δεν έχουν ισοπεδωθεί από μια στρατιωτική δύναμη αυτής της περιγραφής, οι αφηρημένες αρχές της διοίκησης έχουν διατηρήσει, σε μεγάλο βαθμό, την πρωτόγονη απλότητά τους. Η αυξημένη αποτελεσματικότητα, λοιπόν, που δίνει η πυρίτιδα στον αναλογικά μικρό αριθμό ανδρών που φέρουν όπλα λόγω δικαιώματος αυθεντίας ή εκδίκησης, χρησιμεύει στην αύξηση των περιστατικών αδικίας, αλλά όχι στην εγκαθίδρυση μιας ομοιόμορφης αλλά νομικής αδικίας. Η διαφορά καθίσταται τεράστια ανάμεσα στον στρατιώτη και τον ληστή, που τώρα φέρουν μουσκέτο, και τον χωρικό που δεν μπορεί πλέον να αναμετρήσει το δρεπάνι ή το κόπανό του με το δόρυ ή τη σπάθη, ούτε να ξεφύγει, με ένα μόνο βήμα, πέρα από την εμβέλεια τέτοιων όπλων. Αλλά ο στρατιώτης στην Τουρκία υπήρξε, μέχρι τώρα, μόνο ο ακόλουθος του Πασά. Όταν θα γίνει ο υπηρέτης της Κυβέρνησης, ευτυχισμένη πράγματι θα είναι αυτή η χώρα αν αυτή η Κυβέρνηση διατηρήσει τη μετριοπάθεια, την απλότητα και τον χαρακτήρα του υπέρτατου και αμερόληπτου δικαστή, που τώρα επιβάλλεται στη στρατιωτική της αδυναμία ως το μόνο στήριγμα της αυθεντίας της ή υποστήριξη της ύπαρξής της. Παρόλα αυτά, ο καλλιεργητής της γης, ανώτερος στη σχετική κλίμακα της πολιτικής κοινωνίας από τον καλλιεργητή της γης στην Ευρώπη, έχει πέσει κάτω από εκείνη την εκτίμηση που απολάμβανε παλαιότερα, και πρέπει να πέσει απεριόριστα χαμηλότερα όταν η πειθαρχία προστεθεί στην πυρίτιδα, και μια πειθαρχημένη εξέγερση²⁴ επιβάλει όρους στην Πύλη, ή ένας μόνιμος στρατός ισοπεδώσει όλες τις διαφορές ενώπιον του ίσου βάρους και της συνεχούς πίεσής του.

Η πεδιάδα του Μύτικα είναι ένα τριγωνικό επίπεδο. Η ακτή είναι η βάση· δύο αλυσίδες υψηλών και απότομων βουνών σχηματίζουν τις πλευρές και εκτείνονται πέρα από αυτήν σε ακρωτήρια. Το νησί Κάλαμος υψώνεται από τη θάλασσα, μπροστά από την πεδιάδα, σε απόσταση ενός ή δύο μιλίων. Τα βουνά είναι ασβεστολιθικά· κάποια κροκαλοπαγή πετρώματα προβάλλουν στη βάση τους, γέρνοντας προς αυτά. Η πεδιάδα είναι πηλώδης, και ελώδης προς την ακτή, λόγω έλλειψης καλλιέργειας. Ο Βέρνακος (Βάρνακας) έχει ανοίξει ένα μεγαλειώδες πέρασμα μέσα από τον ασβεστόλιθο, κοντά στη γωνία της πεδιάδας· και εκεί, συγκρατούμενος από ένα ανάχωμα στη χαράδρα, συγκεντρώνει τα νερά του για την άρδευση της πεδιάδας.

24 Μήπως η εξέγερση του Μωάμεθ Άλι —δεν καταδεικνύει έντονα αυτή την αλήθεια η κατάσταση του χωρικού στην Αίγυπτο και τη Συρία;

Μιλώ γι' αυτό όπως ήταν, όχι όπως είναι. Αυτό το ανάχωμα είναι το κατάλοιπο της αρχαιότητας που με ευχαρίστησε περισσότερο στην Ακαρνανία. Εδώ η ελληνική κατασκευή και οι κυκλώπειοι μόχθοι αφιερώθηκαν σε ένα χρήσιμο έργο, και παραμένουν, μέχρι την τωρινή ώρα, ένα διδακτικό μάθημα.

Η ανακάλυψη αυτού του ερειπίου μου προκάλεσε ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για αυτή την πόλη και για οτιδήποτε συνδέεται με αυτήν. Φαντάστηκα ότι το προστατευτικό της φράγμα από βράχους την αποσύνδεε από τα γεγονότα της Ακαρνανίας, την προστάτευε από τη λεηλατική γειτνίαση των Αιτωλών· ότι η μικρή της λίμνη έδινε πλούσια γονιμότητα στο έδαφος· ότι το προστατευμένο λιμάνι της έφερε εμπόριο στις ακτές της· και ότι εδώ τα ειρηνικά, πνευματικά και ευφάνταστα τμήματα του ελληνικού πνεύματος απολάμβαναν, σε μια όχι άδοξη ειρήνη και όχι άνανδρη εκλέπτυνση, τον πλούτο αυτού του υπέροχου τόπου και την ασφάλεια αυτής της ισχυρής θέσης.

Η Αλύζεια κατείχε, ανάμεσα σε πολλές άλλες εμπνεύσεις της «Αττικής μούσας της Γλυπτικής», τους «Άθλους του Ηρακλή» από τη σμίλη του Λυσίππου. Άκουσα από τους χωρικούς για πολλές επιγραφές ανάμεσα στις καλύβες τους, αλλά μπόρεσα να ανακαλύψω μόνο δύο. Τα τείχη είναι στο καλύτερο ελληνικό στυλ· και, πιθανώς, από όλες αυτές τις πόλεις, η Αλύζεια θα ανταπέδιδε καλύτερα την ανασκαφή και την έρευνα.

Ο ενθουσιασμός που προκαλούσε παντού η άφιξη Ευρωπαίων, εκδηλώθηκε εδώ με τον πλέον εντυπωσιακό τρόπο. Μαζεύτηκαν γύρω μου, ρωτώντας με αγωνία πού θα βρίσκονταν πραγματικά τα σύνορα· και, όταν τους είπα ότι έμεναν εκτός, στάθηκαν σαν άνθρωποι που μόλις άκουσαν μια θανατική καταδίκη. Ένα όμορφο, έξυπνο αγόρι, σίγουρα όχι πάνω από δέκα ετών, που για μια ώρα με οδηγούσε στα ερείπια, αναφώνησε: «Δεν θα επιτρέψουμε ποτέ στους Τούρκους²⁵ να ξανάρθουν εδώ!». «Θα τους εμποδίσεις εσύ, παλικάρι μου;» είπα εγώ. Με βλέμμα και στάση γεμάτη αγανάκτηση, απάντησε: «Μπορείς να γελάς, αν θέλεις, αλλά οι Τούρκοι δεν θα πιάσουν ζωντανόν μήτε μωρό παιδί. Θα πυροβολούσα την αδελφή μου», δείχνοντας ένα κορίτσι μεγαλύτερο από τον ίδιο, «προτού γίνει ξανά σκλάβο».

Μισή ώρα πριν το ηλιοβασίλεμα αφήσαμε την Κανδήλα για τη Βόνιτσα: βάλαμε σπιρούνια στα άλογά μας και φτάσαμε, με το φως της ημέρας, στη χαράδρα κοντά στην Αλύζεια, μέσα από την οποία περνά ο Βέρνακος. Στον ώμο του δεξιού γκρεμού, που υψώνεται κατακόρυφα τουλάχιστον πεντακόσια πόδια, στέκεται ένα βενετσιάνικο φρούριο, που ονομάζεται Γλώσσα. Αφού περάσαμε τους βράχους, η χαράδρα ελίσσεται προς τα αριστερά· τα βουνά υψώνονται εκατέρωθεν. Εδώ μας σταμάτησε ξαφνικά ένα ελληνικό τείχος, που έφραζε ολόκληρο το στενό. Αποβιβάστήκαμε και, αφού ψάξαμε για λίγο, ανακαλύψαμε ένα πέρασμα στα δεξιά. Αυτό ήταν το ανάχωμα στο οποίο αναφέρθηκα προηγουμένως, με τις ανώτερες στρώσεις να υποχωρούν έτσι ώστε να του δίνουν μια πυραμιδοειδή κλίση: έντεκα στρώσεις εμφανίζονται ακόμα. Η νύχτα είχε πέσει, αλλά είχαμε το πλεονέκτημα ενός λαμπρότατου φεγγαριού, που έριχνε άπλετο

25 Αξίζει να σημειωθεί ότι η λέξη Τούρκος χρησιμοποιείται στην Ελλάδα περίπου όπως και στην Ευρώπη. Αυτοί οι πληθυσμοί είχαν δει μόνο μία φορά τουρκικό στρατό — δεν είχαν πολεμήσει ποτέ εναντίον Τούρκων. Στους Τούρκους όφειλαν, όπως ήδη αναφέρθηκε, τους αρχικούς τους θεσμούς και τη συνεχή προστασία έναντι των ιστορικών τους εχθρών, των Αλβανών.

φως μέσα στη χαράδρα που είχαμε περάσει. Σταθήκαμε στη βαθύτερη σκιά, για να αναγνωρίσουμε το πνεύμα του τόπου (religio loci) και να απολαύσουμε το άρωμα και τη φρεσκάδα ενός ανατολίτικου βραδιού που διαδέχεται μια κουραστικά λαμπρή και αποπνικτική μέρα.

Ακολουθήσαμε το μονοπάτι μέσα από άλση μυρτιάς υπό τη βαθιά σκιά του υπέροχου και μεγαλοπρεπούς πλατάνου (Chenar), που γεμίζοντας την κοίτη του ρέματος και τον πυθμένα του στενού, άπλωνε τα κλαδιά του σαν αφίδες πάνω από τα κεφάλια μας. Σε απόσταση μιας ώρας από την πρώτη, φτάσαμε στη δεύτερη χαράδρα· εκεί η έλλειψη ζωοτροφών μας εμπόδισε να περάσουμε τη νύχτα. Μισή ώρα μας έφερε σε έναν μύλο, μπροστά στον οποίο, πάνω σε μια πράσινη χλόη, ένας κύκλος αγωγιατών κάθονταν στο σεληνόφως, καπνίζοντας, τραγουδώντας και παίζοντας κιθάρα.

Περίπου τα μεσάνυχτα εγκατασταθήκαμε σε ένα εκτεθειμένο ύψωμα, κοντά σε μια καθαρή πηγή· αφήσαμε τα μουλάρια και τα άλογά μας να βοσκήσουν και ανάψαμε μια λαμπρή φωτιά, που πρόσθεσε πολύ στον γραφικό χαρακτήρα της κατάστασής μας, αλλά δεν φάνηκε να αρέσει στα αγριογούρουνα και τα τσακάλια, που κρατούσαν ένα συνεχές ρουθούνισμα και στρίγγλισμα γύρω μας. Μετά από τσιμπούκια και καφέ, ετοιμάστηκα να γευτώ μια από τις μεγαλύτερες απολαύσεις του ταξιδιώτη, κρεμασμένος ανάμεσα σε δύο δέντρα σε μια μεξικάνικη αιώρα, μετά από μία από τις πιο ευχάριστες μέρες ενός υπέροχου ταξιδιού.

Το επόμενο πρωί ήμασταν καθ' οδόν με την αυγή και, σε δύο ώρες, διασχίσαμε το υψηλότερο μέρος του περάσματος του Ακαρνανικού Ολύμπου (Μπούμιστος). Μία ώρα αργότερα, κοιτάξαμε κάτω προς την εύφορη μικρή πεδιάδα των Λιβαδίων. Καθώς περνούσαμε, κάποιοι στρατιώτες-βοσκοί, από ένα μικρό άλσος στα δεξιά, μας έφεραν και μας πρόσφεραν φρεσκοαρμεγμένο γάλα και φρέσκια «μυζήθρα» (curds) — την ιταλική ricotta. Πήγαμε να επισκεφτούμε τη δασική τους κατοικία: καλύβες, μαντριά, στέγες και περιφράξεις, σχηματισμένα από πράσινα κλαδιά και ζωντανούς θάμνους λυγισμένους σε μορφή τοίχων· ήταν ένας πραγματικός λαβύρινθος φυλλώματος — ένα χωριό από ζωντανή πρασινάδα· τα όπλα τους και τα τραχιά εργαλεία τους ήταν κρεμασμένα στα δέντρα· ο ήλιος, που έλαμπε έντονα στους απέναντι λόφους και στη μισή πεδιάδα από κάτω, δεν τους είχε φτάσει ακόμα· το γρασίδι ήταν ακόμα υγρό από τη δροσιά. Δεχτήκαμε με χαρά τη φιλοξενία τους και κάναμε ένα χορταστικό πρωινό με το απλό φαγητό τους, ενώ εκείνοι χτυπούσαν το βούτυρο, καθάριζαν τα όπλα τους, άρμεγαν τις κατσίκες και τα πρόβατά τους και κούρευαν γύρω μας. Ήμειναν κατάπληκτοι από τις ερωτήσεις μας και δεν μπορούσαν να πιστέψουν τον θαυμασμό που εκφράζαμε για το στρατόπεδό τους· υποψιάστηκαν μάλιστα ότι διασκεδάσαμε εις βάρος της απλότητάς τους· κάποιοι από αυτούς, που ήξεραν λίγο τον κόσμο, άρχισαν να αναπτύσσουν στους υπόλοιπους τα παλάτια, τις πολυτέλειες και τη μόρφωση της Αγγλίας, και απορούσαν πώς οι «λόρδοι» (milordi) μπορούσαν να βρουν ευχαρίστηση παρατηρώντας την άγνοια και τη φτώχεια τους, «εμείς, ζώα οπού είμεθα».

Σε έναν μικρό λόφο στα βόρεια βρίσκονται τα ερείπια του Πύργου, μιας αγροτικής εγκατάστασης που χτίστηκε από τον Αλή Πασά· παρέμεινε για χρόνια ανέγγιχτος από το αλέτρι και είναι τώρα ένα πλούσιο λιβάδι, για το δικαίωμα βοσκής του οποίου ο Βαρνακιώτης και ο Τσόγκας βρίσκονται επί του παρόντος σε διαμάχη, και πιθανότατα σύντομα θα βρεθούν σε πόλεμο.

Κατεβήκαμε σταδιακά από υψίπεδο σε υψίπεδο. Η περιοχή είναι μερικώς δασωμένη· οι λεκάνες, αν και οι βράχοι είναι ασβεστολιθικοί, είναι γεμάτες με πλούσιο χώμα. Το μονοπάτι κατεβαίνει αρκετές φορές μέσα από χάσματα, ανοιγμένα από τον χείμαρρο, που αναπαρήγαγαν, σε μικρογραφία, τις πιο μεγαλειώδεις σκηνές της προηγούμενης νύχτας. Αυτά τα χάσματα σκιάζονταν από ποικιλίες βελανιδιάς, την quercus, λειόφυλλη, ακανθόφυλλη, πουρνάρι (ilex), και με μελιά, φτελιά και άλλα δασικά δέντρα. Βρύα, που είναι ασυνήθιστα σε αυτό το κλίμα, κρέμονταν άφθονα από τους υγρούς βράχους και από τους κορμούς και τα κλαδιά των δέντρων, πάνω στα οποία περιπλανιούνταν αναρίθμητα αναρριχητικά φυτά, κυρίως η κληματίδα (clematis), που ρίχνει τους λεπτούς μίσχους της από τις κορυφές των δέντρων μέχρι τις όχθες του ρέματος κάτω από τον βράχο, όπου τυλιγόνταν σαν χαλαρά σχοινιά κρεμασμένα από ιστό.

Περίπου μία ώρα από τα Λιβάδια, αντικρίσαμε διαδοχικά τις οδοντωτές ακτές και τους κόλπους του Αμβρακικού, το ακρωτήριο της Λευκάδας και την Ακτή της Ηπείρου. Μπροστά μας υψωνόταν η γη του Πύρρου, του Σκεντέρμπεη και του Αλή Πασά· και στα δεξιά, οι ορεινοί βωμοί της αρχαίας μυθολογίας, οι κορυφογραμμές της Πίνδου, «εξαϊλωμένες από το χιόνι». Μία ώρα ακόμα μας έφερε στον Παράδεισο, όπου, στρίβοντας αριστερά, είδαμε μια στενή πεδιάδα που εκτείνεται μέχρι τον Κόλπο, στην ακτή του οποίου υψωνόταν ένας μικρός στρογγυλός λόφος, στεφανωμένος με τους βενετσιάνικους πύργους και τις οχυρώσεις της Βόνιτσας.

Ήταν σχεδόν μεσημέρι όταν φτάσαμε στη βάση των λόφων: η ζέστη μετριαζόταν από την άφθονη σκιά και από τη θαλασσινή αύρα που μόλις είχε αρχίσει να φυσά. Η φύση έμοιαζε να μας χαμογελά τριγύρω με τον αμέριμνο πλούτο της. Βρεθήκαμε πάνω σε μια λαμπερή πράσινη χλόη, ημικυκλικά περιβεβλημένη από μια στροφή του βραχώδους ρέματος και σκιασμένη από ένα πυκνό περιθώριο αυτού του σταθερού στολιδιού των τρεχούμενων νερών, του φιλικού Πλάτανου (Chenar). Το προσκήνιο παρουσίαζε ένα αριστούργημα της τέχνης της φύσης, το οποίο μόνο ένας Σαλβατόρ Ρόζα ή ένας Βύρωνας θα άξιζε να αντικρίσει.

Μια ομάδα παλικαριών, αν και δεν υπήρχε χωριό ούτε καν σπίτι στη γύρω περιοχή, είχε επιλέξει αυτή την τοποθεσία για το στρατόπεδό της και είχε στήσει τις κατοικίες της ανάμεσα στα δέντρα. Παρασύρθηκαν μόνο από την τερπνότητα του τόπου, την αφθονία του νερού και της σκιάς, και το έμφυτο γούστο τους. Κάθε παλικάρι είχε πλέξει για τον εαυτό του ένα κρεβάτι από πράσινα κλαδιά καλυμμένο με φτέρες, το οποίο, ανάλογα με τη φαντασία του, στήριζε με πασσάλους μπηγμένους στην κοίτη του ρέματος ή στις όχθες του, ή το φώλιαζε στις διχάλες των ογκωδών κορμών και των κλαδιών των δέντρων, ή, για να πιάνει το δροσερό ρεύμα του αέρα, το κρεμούσε από τα κλαδιά που διασταυρώνονταν από τις αντίθετες πλευρές του ρέματος.

Οι κατσίκες τους —γιατί κάθε στρατιώτης έχει μία ή περισσότερες— ξεκουράζονταν κάτω από αυτά τα κρεβάτια ή στέκονταν μέσα στο νερό. Μερικά από τα παλικάρια έκαναν μπάνιο, άλλα, με τις πλούσιες γραφικές και πολεμικές στολές τους, κάθονταν σταυροπόδι καπνίζοντας· άλλα ήταν συγκεντρωμένα γύρω από φωτιές προετοιμάζοντας το φαγητό τους, ενώ ο καπνός που υψωνόταν μέσα από το πυκνό φύλλωμα, περνώντας πάνω από τους κορμούς ή τυλιγόμενος γύρω από τα ανοιχτοπράσινα λεία κλαδιά, παγίδευε και αντανάκλούσε τις ακτίνες που είχαν

διαπεράσει τον θόλο της πρασινάδας, παράγοντας χίλια όμορφα εφέ. Ο οξύς ήχος ενός μοναδικού ταμπουρά (tambouriki), γλυκαμένος από το μουρμούρισμα του ορμητικού χειμάρρου, αποτελούσε ένα ευτυχισμένο συνοδευτικό στο όνειρο — γιατί ως τέτοιο έμοιαζε.

Ο Πλάτανος, το Chenar των Περσών ποιητών, είναι ένα δέντρο τόσο κομψό στη μορφή του, τόσο υπάκουο στην ανάπτυξή του, που δίνει ομορφιά σε ό,τι το περιβάλλει· υψώνεται σαν τη λεύκη όταν είναι περιορισμένο· απλώνεται, όταν είναι ελεύθερο, σαν τη βελανιδιά· και γέρνει σαν την κλαίουσα ιτιά πάνω από τα ρέματα — προσαρμόζεται σε κάθε θέση του εδάφους και αφομοιώνεται με κάθε στυλ τοπίου. Το φύλλωμα, λόγω του πλάτους των φύλλων και του γεγονότος ότι ξεπηδούν από την άκρη των κλαδιών, είναι έντονο και ογκώδες, χωρίς να είναι πυκνό ή βαρύ. Τεράστιοι και αέρινοι θόλοι σχηματίζονται στο εσωτερικό του, αποκλείοντας το δυνατό φως και τις ακτίνες του ήλιου· και μέσα από αυτούς τους πράσινους θόλους, τα στρογγυλά, μακριά, γυμνά κλαδιά, με ανοιχτοπράσινη απόχρωση και βελούδινη υφή, ελίσσονται σαν τεράστια φίδια.

Καθυστερήσαμε σε αυτή την κοιλάδα, που αξίζει το όνομά της αν κάτι πάνω στη γη μπορεί να αξίζει ένα τέτοιο όνομα (Παράδεισος), για να δώσουμε χρόνο για το στήσιμο της σκηνής μας στη Βόνιτσα και για την προετοιμασία ενός δείπνου που θα μας αποζημίωνε για τις μακρές στερήσεις μας· αλλά, αλίμονο! Κατά την άφιξή μας βρεθήκαμε στην πραγματικότητα να επιστρέφουμε στις γήινες έγνοιες, γιατί ούτε σκηνή υπήρχε ούτε δείπνο, καθώς οι υπηρέτες μας είχαν μαλώσει στον δρόμο και κυριολεκτικά είχαν βγάλει τα μαχαίρια.

ΑΛΛΑΓΗ ΣΤΑ ΠΑΛΙΚΑΡΙΑ - ΤΟΝ ΒΛΑΧΟ ΣΤΡΑΤΙΩΤΗ - ΤΟΥΣ ΒΟΣΚΟΥΣ -ΤΑ ΛΑΘΗ ΤΟΥ ΠΟΥΚΒΙΑ - ΓΙΟΡΤΕΣ ΣΤΟΝ ΜΑΚΡΟΝΟΡΟ - ΚΥΝΗΓΙ ΑΓΡΙΟΧΟΙΡΟΥ - ΑΦΙΞΗ ΣΤΗΝ ΑΛΒΑΝΙΑ.

Βήμα προς βήμα, καθώς προχωρούσαμε προς τα βόρεια, ο συναγεμός της αναταραχής και της αναρχίας εξαφανιζόταν μπροστά μας. Όπως η φήμη και το ουράνιο τόξο, που φεύγουν από αυτόν που τα κυνηγά και κυνηγούν αυτόν που φεύγει, οι ανησυχίες τώρα πλέον άκμαζαν στα μετόπισθέν μας· και δεν ακούγαμε τίποτα άλλο παρά για ταραχές στον Μοριά. Είχαμε φτάσει στο μέρος που στον Μοριά είχε τη φήμη ότι ήταν το επίκεντρο της δυσαρέσκειας και των διαταραχών· αλλά εδώ, όπως και αλλού, βρήκαμε την πιο τέλεια γαλήνη: ούτε χρειάστηκε να λάβουμε την παραμικρή προφύλαξη για τη διαφύλαξη των εαυτών μας ή των πιο ασήμαντων πραγμάτων μας· ούτε, κατά τη διάρκεια όλων των περιπλανήσεών μας στην Ακαρνανία, μας είχε παρουσιαστεί ποτέ η ιδέα της προφύλαξης.

Ο Στρατηγός Πίζα (Vincenzo Pisa) ήταν ο Στρατιωτικός Διοικητής της Δυτικής Ελλάδας· και σύντομα ενημερωθήκαμε για όλες τις λεπτομέρειες της κατάστασης και της οργάνωσής της. Μερικούς μήνες πριν είχαν λάβει χώρα σοβαρές ταραχές ανάμεσα στο στράτευμα· αλλά αυτές προκλήθηκαν, δεν θα πω από την ανικανότητα, αλλά από την ίδια την όψη του Αυγουστίνου Καποδίστρια. Οι Έλληνες Αρματολοί μπορεί να υπάκουαν στην αυθεντία ενός Ευρωπαίου αξιωματικού που ενέπνεε σεβασμό με τις ικανότητές του και μοιραζόταν μαζί τους τους κινδύνους και τις κακουχίες: η αλαζονική στάση ενός επαρμένου Φράγκου, και προπάντων ενός Κερκυραίου, που δεν ήταν στρατιώτης και, επιπλέον, ήταν ένας μάταιος και ανόητος άνθρωπος, μπορούσε μόνο να προκαλέσει κατάπληξη, για να ακολουθήσει η περιφρόνηση.

Από τον διορισμό του Στρατηγού Πίζα, επικρατεί η πιο τέλεια γαλήνη, για κανέναν άλλο λόγο, πιστεύω, παρά επειδή δεν είναι ο Αυγουστίνος Καποδίστριας· ούτε, με το να ανακατεύεται, τους έχει ενημερώσει ακόμα ότι είναι ο Στρατηγός Πίζα.

Η Βόνιτσα είναι το αρχηγείο για τα στρατεύματα που είναι τοποθετημένα στο Μακρονόρος και σε διάφορα σημεία του Κόλπου, με τα οποία η επικοινωνία διατηρείται με μύστικα (μικρά ταχύπλοα σκάφη). Η τακτική εναλλαγή απόγειων και θαλάσσιων αυρών καθιστά αυτή την εσωτερική ναυσιπλοΐα την πλέον σίγουρη και ταχεία. Όταν προτείναμε να επισκεφθούμε το Καρβασαρά (Αμφιλοχία) από την ξηρά, ώστε να επιθεωρήσουμε τις νότιες ακτές, μας συστήθηκε να πάμε από τη θάλασσα, επειδή η διαδρομή συνήθως γινόταν διά θαλάσσης· η διαδρομή από την ξηρά ήταν κυκλική και κακή, ενώ οι αύρες ευνοϊκές και βέβαιες. Κρατώ την παρατήρηση, επειδή μπορεί να αποδειχθεί επεξηγηματική για τις μετακινήσεις του Φιλίππου και των Λακεδαιμονίων από τη Λευκάδα στη Λιμναία, στην τελευταία από τις οποίες η παράλειψη, όπως φαντάζομαι, της φράσης «διά θαλάσσης», έχει δώσει έναυσμα για συζητήσεις ανάμεσα σε λόγιους σχολιαστές στα γραφεία τους, τις οποίες η επιτόπια επιθεώρηση θα έλυνε εύκολα.

Μας ικανοποίησε πολύ όχι μόνο το καλό κλίμα που έμοιαζε να υπάρχει ανάμεσα στο στράτευμα, αλλά και η αυστηρή και πρόθυμη πειθαρχία τους, την οποία το παράδειγμα των Πελοποννησίων δεν μας είχε προϊδεάσει να περιμένουμε. Από τότε που έγινε η οργάνωση, είχε συμβεί μία μόνο περίπτωση που απαιτούσε ποινική επίπληξη. Ένας υπαξιωματικός, εκτός ενεργείας (απόμαχος), είχε χτυπήσει σε έναν καυγά έναν ηλικιωμένο στη Βόνιτσα. Δικάστηκε από δικαστήριο ομοίων του και καταδικάστηκε να χάσει τρεις μισθούς της σύνταξής του και να φυλακιστεί για έξι μήνες στο Κάστρο της Ναυπάκτου. Αυτή η ποινή ήταν η αυθόρμητη πρόταση των ίδιων των αξιωματικών, όπως και ο τρόπος εκτέλεσής της· δηλαδή, η παράδοση της διαταγής φυλάκισης στον ίδιο τον καταδικασμένο αξιωματικό, ώστε να την παρουσιάσει ο ίδιος στον Διοικητή της Ναυπάκτου, προσφέροντας τον εαυτό του για φυλάκιση. Αυτό είναι ένα δείγμα της έννοιας της τιμής²⁶, η οποία είναι, φυσικά, εντελώς άγνωστη στην Ανατολή. Οι αξιωματικοί μιλούσαν με ευχαρίστηση για τις πρώτες τους δικαστικές διαδικασίες.

Αν και η Βόνιτσα ήταν το αρχηγείο, δεν υπήρχε σώμα στρατού μέσα σε αυτήν, παρά μόνο ένας από τους Καπεταναίους, ο Τσόγκας, ο αρχηγός των Βλάχων — ενός πληθυσμού που έχει συνεισφέρει στην επανάσταση, σε διάφορες στιγμές, έως και δέκα χιλιάδες άνδρες: ο Τσόγκας έχει συγκεντρώσει μέχρι και δύο χιλιάδες ταυτόχρονα. Οι Βλάχοι, αν και δεν είναι Αρματολοί, γίνονται πιο εύκολα στρατιώτες από τον Έλληνα ραγιά. Οι νομαδικές τους συνήθειες και η ελάχιστη επαφή που έχουν με τους Τούρκους τούς καθιστούν λιγότερο υποτακτικούς και τους εξοικειώνουν με τον κίνδυνο και τη χρήση των όπλων· ενώ η περιουσία τους σε κοπάδια και ζωντανά, τα οποία μπορούν τόσο εύκολα να μετακινήσουν, και σε βούτυρο, τυρί και κάπες, που διατίθενται παντού με την ίδια ευκολία, αφήνει τις περιπλανώμενες συνήθειές τους ελεύθερες, ενώ τους στερεί την ανάγκη ή την επιθυμία να εμπλακούν στη ληστεία. Υποθέτω ότι δεν χρειάζεται να παρατηρήσω πως οι Βλάχοι κατάγονται αρχικά από τη Βλαχία· και ότι, ανερχόμενοι σε περίπου μισό εκατομμύριο ψυχές, είναι περιπλανώμενοι βοσκοί σε όλη την Ευρωπαϊκή Τουρκία, αλλάζοντας τόπο διαμονής με τις εποχές, κατέχοντας ένα μεγάλο μέρος των προβάτων της χώρας και έχοντας συχνά επιπλέον κοπάδια εμπιστευμένα στη φροντίδα τους από τους μόνιμους πληθυσμούς²⁷.

26 Είναι αρκετά περίεργο που η λέξη "τιμή" (honour), για την οποία μας έχουν πει περιηγητές ότι δεν έχει συνώνυμο στα Τουρκικά, είναι η ίδια μια τουρκική λέξη, "Huner", η οποία στην αυστηρή της έννοια σημαίνει τάξη (ικανότητα/αρετή). Στα Ελληνικά, η λέξη για την τιμή σημαίνει επίσης και αξία (τιμολόγηση).

27 Η ακόλουθη περιγραφή των Βλάχων τον δέκατο τρίτο αιώνα είναι μια αξιοπερίεργη επεξηγήρηση της μονιμότητας των ανατολικών συνθηκών και συμφερόντων: «Οι Βλάχοι είναι μια περιπλανώμενη φυλή, που έχουν αποκτήσει σημαντικό πλούτο με τα κοπάδια και τα ζωντανά τους, των οποίων η ποιμενική ζωή τούς έχει εξοικειώσει με τις κακουχίες και τους έχει προικίσει με μεγάλη δύναμη και σκληρότητα σώματος· ενώ η συνεχής ενασχόληση με το κυνήγι τούς έχει διδάξει τα πρώτα στοιχεία του πολέμου, και οι συχνές αψιμαχίες με τα αυτοκρατορικά στρατεύματα τούς έχουν εκπαιδέψει σε μια αξιοσημείωτη επιδεξιότητα στη χρήση των όπλων». — ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, Hist. Andr. βιβλ. i. κεφ. 27.

Ο διαβόητος αρχηγός τους, ο Κατσαντώνης, που ήταν ένας από τους κλέφτες-ήρωες της βασιλείας του Αλή Πασά, ήταν ένας εύπορος ιδιοκτήτης προβάτων και κατσικιών, αλόγων και μουλαριών. Μια ομάδα Αλβανών σταμάτησε κάποτε στο στρατόπεδό του: σφάχτηκαν πρόβατα και λύθηκαν ασκιά με κρασί. Όταν γλέντησαν, προχώρησαν στις πιο αισχρές βιαιοπραγίες· και έπεσαν θύματα, κατά τη διάρκεια του ύπνου τους, της προσβεβλημένης τιμής των γυναικών του βλάχικου καταυλισμού.

Ο Κατσαντώνης, εξοργισμένος από την ατίμωση της οικογένειάς του και αποκλεισμένος πλέον αμετάκλητα από κάθε ελπίδα χάριτος, έβαλε φωτιά επί τόπου στις σκηνές του και στα βαρύτερα υπάρχοντά του, έσμιξε το αίμα δύο χιλιάδων σφαγιασμένων προβάτων με εκείνο των Αλβανών και, όπως εκφράζονται χαρακτηριστικά, «επήρε το βουνό». Άνθρωπος με τολμηρό, για να μην πω υψηλό φρόνημα, και με σιδερένια κράση, έγινε πλέον ο ήρωας του βλάχικου ονόματος, στρατολογώντας την ομάδα του από αυτούς τους σκληραγωγημένους ορεινούς — που δεν έχουν πουθενά μόνιμη κατοικία, αλλά βρίσκονται πάντα εκεί όπου οι λύκοι έχουν κρησφύγετα και οι αετοί φωλιές. Για πολλά χρόνια αφηρούσε τη δύναμη του Αλή Πασά, αλλά τελικά πιάστηκε ενώ υπέφερε από θέρμη (ελονοσία) και ήταν κρυμμένος σε μια σπηλιά, όπου ένας από τους γιους του, που τον είχε μεταφέρει από μακριά, είχε αναγκαστεί να τον εναποθέσει. Σε αυτή την κατάσταση οδηγήθηκε στα Ιωάννινα και υπέστη έναν σκληρό και αργό θάνατο με τη διαδοχική θραύση κάθε οστού του σώματός του, χωρίς να βγάλει ούτε στεναγμό ούτε παράπονο· μάλιστα, επέπληξε έναν από τους γιους του επειδή ατίμασε το σπίτι του δείχνοντας αδυναμία ενώ υφίστατο το ίδιο βασανιστήριο.

Ο Τσόγκας ήταν το πρωτοπαλικάρό του και, λίγο μετά τον θάνατο εκείνου, προσκύνησε στον Αλή Πασά. Κληρονόμησε την εξουσία του πρώην προστάτη του ανάμεσα στους Βλάχους, οι οποίοι έτσι εμφανίστηκαν, για πρώτη φορά, ως Αρματολοί. Αν και ξεχωριστοί από τους Έλληνες στη γλώσσα και τη φυλή, ταυτίζονταν μαζί τους σε κάθε άλλο σεβασμό· και από εκεί προέκυψε η ίδια έτοιμη μετάβαση, κατά τη διάλυση της κυριαρχίας του Αλή Πασά, από Κλέφτη σε Αρματολό και από Αρματολό σε Πατριώτη.

Αφού περάσαμε τρεις ημέρες στη Βόνιτσα, προχωρήσαμε για να κάνουμε τον γύρο του Κόλπου. Ο Στρατηγός Πίζα έθεσε στη διάθεσή μας ένα από τα κυβερνητικά μύστικα· και όταν σηκώθηκε η θαλασσινή αύρα, αφήσαμε τη Βόνιτσα και γλιστρήσαμε κατά μήκος του Κόλπου ακριβώς με τον άνεμο στα πανιά μας («wing and wing»). Ο πρώτος μας στόχος ήταν ο Καρβασαράς (Αμφιλοχία), όπου είχαμε σχεδόν προαποφασίσει ότι θα βρίσκαμε το Αμφιλοχικό Άργος· και σίγουρα απογοητευτήκαμε υπερβολικά από την αδιάφορη εμφάνιση του στενού όρμου, την αγωνία των ασβεστολιθικών λόφων και την ασημαντότητα των ίδιων των ερειπίων. Αυτά αποτελούνται από ένα απλό ελληνικό τείχος, δύο χιλιάδων πεντακοσίων βημάτων στην περιφέρεια. Τα τείχη εκτείνονται από την ακτή γύρω από την κορυφή ενός μικρού βραχώδους λόφου: προς τα βόρεια βρίσκεται ο στενός όρμος του Κόλπου· προς τα νότια, η μακρόστενη σαν ποτάμι λίμνη που ονομάζεται Αμβρακία· και προς τα ανατολικά και δυτικά υψώνονται απότομα δύο γυμνά βουνά, που κόβουν τη θέα και μόλις και μετά βίας προσφέρουν, κοντά στα ερείπια, ένα επίπεδο σημείο γης αρκετά μεγάλο για έναν κήπο.

Αυτό το μέρος έχει επιλεγεί ως η τοποθεσία του Αμφιλοχικού Άργους από τους Ντ' Ανβίλ (D'Anville), Μπαρμπιέ ντε Μποκάζ (Barbié de Bocage), Άρρουσμιθ (Arrowsmith) κ.ά. Ο Ντ' Ανβίλ, μη αρκούμενος στο να βρει ένα «Άργος», κατασκεύασε και έναν «Ίναχο» γι' αυτό, σχεδιάζοντας μια ελικοειδή γραμμή από τον Αχελώο που εκβάλλει στον Κόλπο σε αυτό το σημείο. Η περιγραφή που έδωσα για την τοποθεσία καταδεικνύει ότι ποτέ δεν θα μπορούσε να υπάρξει ροή υδάτων στο Καρβασαρά.

Ο Πουκεβίλ, με τη συνήθη του αφθονία σε γκάφες, συμπεραίνει ότι πρόκειται για τις Όλπες. Παρατηρεί ότι ο Ντ' Ανβίλ ονομάζει το μέρος αυτό Αμφιλοχικό Άργος και ότι οι χωρικοί το ονομάζουν Αμβρακία, «κάτι που αποτελεί σφάλμα όχι μικρότερο εκ μέρους του γεωγράφου όσο και εκ μέρους του χωρικού· αλλά», συνεχίζει ο αστείος πρόξενος, «όσο για μένα που γνώριζα ότι η Αμβρακία είναι η Ακρόπολη του Ρωγού και το Άργος είναι η βυθισμένη πόλη του Φιλο-Κάστρου (Φιδόκαστρο), ανακάλυψα στην Αμβρακία τις αρχαίες Όλπες». Πάνω απ' όλα, εδραιώνεται σε αυτή την πεποίθηση λόγω της «ακριβούς» απόστασης από το Άργος του — το δικό του Φιδόκαστρο. Λίγο πριν από αυτό, είχε «ανακαλύψει» στο Κομπότι, κάπου δέκα με δώδεκα μίλια βορειότερα, τις Κρήνες, τις οποίες οι Λακεδαιμόνιοι, ερχόμενοι από τον νότο, έπρεπε να προσπεράσουν κατά τη διάρκεια της νύχτας για να φτάσουν στις Όλπες το πρωί· και όσο για την «ακριβή» του απόσταση, αντί για τα είκοσι πέντε στάδια μεταξύ Άργους και Ολπών, υπάρχουν τουλάχιστον διακόσια πενήντα μεταξύ Φιδόκαστρου και Καρβασαρά. Τα παραθέματα που δίνει προς επιβεβαίωση είναι τα ίδια απολύτως καταδικαστικά για τις υποθέσεις του, πέρα από το ότι είναι, ως συνήθως, παραφρασμένα. Η απόλυτη αυτοπεποίθηση, όχι λιγότερο από τα σφάλματα του Πουκεβίλ, θα έκανε κατά καιρούς κάποιον να σκεφτεί ότι το βιβλίο του προοριζόταν για φάρσα.

Σε όλη την Ακαρνανία οι ανακαλύψεις του δεν εκτάθηκαν πολύ πέρα από αυτήν που μόλις είδαμε για τις Όλπες στο Καρβασαρά, και του Θέρμου, όπου είναι πιθανό κανένας θνητός να μην τον «ανακαλύψει» ποτέ ξανά· αλλά μας λέει: «σήκωσα το πέπλο που κάλυπτε γεωγραφικά προβλήματα μέχρι τώρα άλυτα, αναζωογόνησα ολόκληρη την Ακαρνανία!» Και πάλι, λέει: «Έδωσα, μέσα από ένα είδος έμπνευσης, ονόματα σε όλα τα μέρη που με περιέβαλλαν!» Τι ανεκτίμητος συνοδός θα ήταν για τις βόρειες αποστολές του Ρος ή του Πάρι!²⁸

28 Ο Πουκεβίλ τοποθετεί τη Λιμναία στο Λουτράκι και, για να υποστηρίξει αυτή τη θέση, λέει ότι ο Κνήμος «την εγκατέλειψε στη λεηλασία παρεκκλίνοντας λίγο από τον δρόμο που ακολουθούσε για να εισχωρήσει στην Αγραΐδα· πράγματι, αυτός ο στρατηγός ξεκινώντας από τη Λευκάδα έπρεπε να πάρει τη διαδρομή νότια της λίμνης Βουλγάρη για να κατευθυνθεί προς το στενό του Κατούνη, και δεν θα μπορούσε να περάσει από τη Λιμναία παρά μόνο παρεκκλίνοντας αριστερά». Μόνο στον Πουκεβίλ αναλογεί να συνδυάσει, σε μια τόσο μικρή πρόταση, τόσα πολλά σφάλματα, παρερμηνείες και τέτοια ασύλληπτη αυτοπεποίθηση. Σε μια σημείωση παραθέτει ορισμένα από τα λόγια του Θουκυδίδη, προσθέτοντας πάλι, εντός παρενθέσεων («παρεκκλίνοντας λίγο από τη διαδρομή του»).

Ο Θουκυδίδη λέει ότι ο Κνήμος εγκατέλειψε τη Λευκάδα με μεγάλη βιασύνη, αφήνοντας πίσω κάποια από τα στρατεύματά του, για να φτάσει στον Στράτο, πιστεύοντας ότι αν μπορούσε να τον καταλάβει εξ απροόπτου, η υπόλοιπη Ακαρνανία θα υποτασσόταν. Ως εκ τούτου, πέρασε μέσα από την Αργεία (όχι την «Αγραΐδα» του Πουκεβίλ), και, φτάνοντας διά θαλάσσης, όπως έκανε ο Φίλιππος αργότερα, και όπως φαίνεται να ήταν —καθώς παραμένει— η κοινή πρακτική, λεηλάτησε τη Λιμναία· αλλά δεν υπάρχει ούτε μία λέξη για εγκατάλειψη του δρόμου του γι' αυτόν τον σκοπό. Τα λόγια είναι: «Καὶ διὰ τῆς Ἀργείας ἰόντες

Επιστρέψαμε για δείπνο και ύπνο στο μυστικό μας και αποπλεύσαμε γύρω στα μεσάνυχτα με την απαλή απόγεια αύρα που σβήνει πάλι το πρωί. Λίγο πριν την ανατολή, μας ξύπνησε η καρίνα που έγδερνε την ακτή του Μακρυνόρους. Ο διοικητής Βέρρης στεκόταν στην παραλία για να μας υποδεχτεί. Το ύφος, το περίγραμμα της φιγούρας, τα όπλα, η κοτσίδα, υποδείκνυαν τη σύγκριση με τον παλαιό Σκωτσέζο οπλαρχηγό· αλλά το κλίμα, η εκλέπτυνση των τρόπων, η κλασική γλώσσα και —οφείλω να πω παρά τους πρώιμους συνειρμούς μου— η κομψότητα της ενδυμασίας, ήταν υπέρ του Έλληνα. Οι αγώνες των Σκωτσέζων ορεινών (Highlanders) και των Ελλήνων βουνίσιων πιθανώς είχαν πολλά σημεία ομοιότητας, αλλά οι αρχές και τα αποτελέσματά τους υπήρξαν πολύ ανόμοια. Οι Σκωτσέζοι έχυσαν γενναία το αίμα τους για τη φθίνουσα υπόθεση της μισαλλοδοξίας· οι Έλληνες για εκείνη της ανατέλλουσας ελευθερίας· και, ευτυχώς, η ίδια αρχή θριάμβευσε στην αποτυχία των πρώτων και στην επιτυχία των δεύτερων.

Έτσι φιλοσοφούσαμε τότε σε εκείνο το μέρος· και αυτά τα όνειρα της ελληνικής αναγέννησης μας προσέφεραν πολλές ώρες πραγματικής απόλαυσης. Ο ενθουσιασμός των αμοιβαίων συμπαθειών μάς άνοιξε πολλές καρδιές, που τώρα είναι κλειστές με πίκρα απέναντι σε οτιδήποτε προέρχεται από την ανίσχυρη Ευρώπη.

Ο Βέρρης, ο Ταγματάρχης, μας οδήγησε σε μια κάμαρα, φρεσκοπλεγμένη με κλαδιά βελανιδιάς, κουμαριάς και μυρτιάς, στηριγμένη σε πασσάλους μπηγμένους στην άμμο, εκεί που φτάνει το κύμα. Ήταν ανοιχτή προς τη θάλασσα· ένας τραχύς κορμός δέντρου είχε τοποθετηθεί ως φυσική σκάλα για την είσοδο από την παραλία. Μαγεύτηκα εντελώς από αυτή την πρωτότυπη και όμορφη ιδέα. Ένα παρόμοιο κατάλυμα είχε προετοιμαστεί για εμάς όπου κι αν σταματούσαμε κατά τη διαμονή μας στο Μακρυνόρος, ποικίλλοντας σε στυλ και μορφή, αλλά πάντα φρέσκο· και βλέποντας τον κόπο που είχαν κάνει για να μας τιμήσουν, δεν μπορούσαμε παρά να προδιατεθούμε ευνοϊκά τόσο για το γούστο όσο και για την επιμελή φιλοξενία των οικοδεσποτών μας. Κάπως έτσι, ένα παρόμοιο μικρό δωμάτιο πλεγμένο από πράσινα κλαδιά δάφνης, πρέπει να ήταν και ο πρώτος Ναός των Δελφών.

Είναι, φυσικά, περιττό να πούμε ότι όλο το πρωινό αναλώθηκε στην καταδίκη του Πρωτοκόλλου. Το θέμα με τη μεγαλύτερη σημασία εδώ ήταν τα πρακτικά μέσα για τη ματαίωσή του. «Εδώ είμαστε», έλεγαν, «όχι επειδή οι Ευρωπαίοι μας έβαλαν εδώ, αλλά επειδή οι Τούρκοι στάθηκαν ανίκανοι να μας εκδιώξουν. Αν η Συμμαχία διατάξει τα ελληνικά στρατεύματα να αποσυρθούν από την Ακαρνανία, τα ελληνικά στρατεύματα θα αποσυρθούν· δηλαδή, θα στείλουμε πίσω τους διορισμούς μας στην ελληνική υπηρεσία, αλλά εμείς θα παραμείνουμε στο Μακρυνόρος. Το Πρωτόκολλο δεν

Λιμναϊαν κώμην ἀτείχιστον ἐπόρθησαν. Ἀφικνοῦνται τε ἐπὶ Στράτον» κ.τ.λ.

«Ο Στέφανος ο Βυζάντιος», λέει ο Πουκεβίλ, «κάνει λάθος θεωρώντας τη Λιμναία πολίχνη της Αργολίδας» (όπως κάνει ο Θουκυδίδης σε αυτό ακριβώς το απόσπασμα), επειδή δεν είχε το όφελος της ανακάλυψης του Άργους από τον κ. Πουκεβίλ στο Φιδόκαστρο και, κατά συνέπεια, «πλανήθηκε σχετικά με το Αμφιλοχικό Άργος». Ο Παλμέριος παραθέτει αυτό ακριβώς το απόσπασμα του Στεφάνου, απορρίπτοντας μια προτεινόμενη διόρθωση αυτού του χωρίου του Θουκυδίδα από κάποιον σχολιαστή. Και ο Γρονόβιος, στις σημειώσεις του στον Στέφανο, λέει ότι, εξετάζοντας προσεκτικά το χωρίο του Θουκυδίδα, πρέπει να εμμείνει στην ορθή κρίση εκείνου του λόγιου γεωγράφου.

Επιπλέον, αυτή η παρεμβολή (του Πουκεβίλ) προμηθεύει τον Θουκυδίδα με έναν λόγο για τη λεηλασία — «για να ενθαρρύνει τους στρατιώτες».

θα κάνει τα σπαθιά των Τούρκων πιο κοφτερά, ούτε την πυρίτιδά τους πιο ισχυρή. Η Συμμαχία δεν θα μπορέσει να μας επιτεθεί, γιατί θα αποκηρύξουμε τη σύνδεση με την Ελλάδα· και αν πέσουν πάλι πυροβολισμοί στα σύνορα, η ανεξάρτητη Ακαρνανία θα έχει εκατονταπλάσια να κερδίσει παρά να χάσει, και μπορεί να προσφέρει στον Βορρά την υπηρεσία που ήδη πρόσφερε στον Νότο· και το Πρωτόκολλο, που προοριζόταν να φέρει ειρήνη αντί για πόλεμο, θα φέρει πόλεμο εκεί που τώρα υπάρχει ειρήνη. Η κατάστασή μας είναι τώρα πολύ διαφορετική από ό,τι στην προηγούμενη εξέγερσή μας. Από τα βουνά μας ολόγυρα, τότε μπορούσαμε να δούμε μόνο εχθρούς: τώρα ο μισός ορίζοντας είναι γεμάτος με νικηφόρους ομόθρησκους. Τότε παλεύαμε για την επιβίωση: τώρα πολεμάμε για την ανεξαρτησία. Τότε οι γυναίκες και τα παιδιά μας γραπώνονταν από τις φουστάνελες μας και μας ικέτευαν να σταματήσουμε: τώρα οι γυναίκες και τα παιδιά μας μας ενθαρρύνουν στην αντίσταση και θα μας χλεύαζαν για την υποταγή».

Αυτό το θλιβερό Πρωτόκολλο έχει κλονίσει τόσο τον σεβασμό όσο και την εμπιστοσύνη και την αγάπη αυτών των ανθρώπων. Ελάχιστα θα μπορούσαμε τότε να προβλέψουμε τη μακροσκελή σειρά αυτών των δεινών διπλωματικών οργάνων, των οποίων η φιδίσια και δαιδαλώδης πορεία τυλίχθηκε σε πολλές και θανάσιμες αναδιπλώσεις γύρω από το πεπρωμένο της Ελλάδας. Όχι! Ποτέ δεν μπορούν να αναβιώσουν ξανά εκείνες οι στιγμές ελπίδας και έξαρσης· καμία επανάσταση δεν μπορεί να φέρει την Ελλάδα πίσω στην κατάσταση που βρισκόταν την περίοδο που περιγράφεται εδώ. Το μέλλον της ναυάγησε αφού ο κίνδυνος είχε περάσει· και το ναυάγιο θα παραμείνει ένα σπουδαίο και θρηνητικό παράδειγμα των εγκλημάτων που μπορεί να διαπράξει η ευεργεσία, όταν στερείται γνώσης.

Το μεσημέρι εμφανίστηκε το ψητό αρνί, τοποθετημένο σε ένα πλεχτό δίσκο από μυρτιά· και αργότερα μας αποκοίμισε για τη σιέστα μας ο ανερχόμενος φλοιός του κύματος που έφερνε η θαλασσινή αύρα, η οποία, καθώς δυνάμωνε, χτυπούσε τα φουσκωμένα κύματα πάνω στους πασσάλους και μας λίκνιζε στην πράσινη κούνια μας.

Όταν ξυπνήσαμε, βρήκαμε άλογα ήδη σελωμένα και στολισμένα με χαυλιόδοντες αγριογούρουνου, για να μας μεταφέρουν στις θέσεις ψηλότερα. Πρόθεσή μας ήταν να αποπλεύσουμε από το Μακρυνόρος εκείνη τη νύχτα με την απόγεια αύρα· ανακαλύψαμε όμως ότι, πριν την άφιξή μας, είχε ήδη αποφασιστεί πού και πότε θα τρώγαμε και θα κοιμόμασταν για τρεις συνεχόμενες ημέρες, και είχε γίνει η ανάλογη προετοιμασία. Ένας αξιωματικός από κάθε άλλο Τάγμα ήρθε να μας συναντήσει· και, φυσικά, όλες οι δικές μας σκέψεις θυσιάστηκαν με χαρά στην απόλαυση μιας τόσο διακεκριμένης και ενδιαφέρουσας φιλοξενίας.

Συνοδευόμενοι από αρκετούς αξιωματικούς και μια φρουρά παλικαριών, προχωρήσαμε προς το Τάγμα του Βελή, ενός παλιού φίλου και συμπολεμιστή. Ο δρόμος στην αρχή περνούσε μέσα από χαμηλούς θάμνους, μυρτιές, δάφνες, βατομουριές, ψηλά ρείκια, αγκάθια και παλλούρια — ένας θάμνος με πλήθος μακριών και λεπτών κλαδιών, γεμάτος με ισχυρά αγκάθια, εντελώς απροσπέλαστος ο ίδιος, που δένει την υπόλοιπη βλάστηση σε μια αδιαπέραστη μάζα· αν ένα πρόβατο μπλεχτεί εκεί, αν δεν το βρει ο βοσκός, πεθαίνει. Αυτά τα αγκάθια υπήρξαν η κύρια ισχύς του Μακρυνόρους. Το μονοπάτι ήταν σαν τοξωτή δίοδος σκαμμένη μέσα σε αυτή τη βλάστηση, και ιππεύαμε σχεδόν διπλωμένοι πάνω στα άλογά μας. Σε ορισμένα σημεία

η γη είχε καθαριστεί με φωτιά, σε άλλα ανοίγεται σε δάση βελανιδιάς· και ακόμα, κάτω από έναν θόλο πρασινάδας, νιώθει κανείς πως περνά από διαδρόμους σε ευρύχωρες αίθουσες. Μετά από δύο ώρες οδοιπορίας, χωρίς να βλέπουμε τίποτα από τη χώρα μέσα από την οποία περνούσαμε, φτάσαμε επιτέλους σε ένα χώρο ανοιχτό προς τον ουρανό. Μια ζώνη δάσους βρισκόταν μπροστά μας, ένα πράσινο ύψωμα υψωνόταν ακριβώς πίσω του, και στην κορυφή του κάθονταν ο Βελής και οι άνδρες του· οι λευκές φουστανέλες τους σύντομα ανέμιζαν παντού, καθώς κατηφόριζαν τρέχοντας τον λόφο· και αφού μπήκαμε στο δάσος, τους βρήκαμε παραταγμένους σε δύο σειρές, να μας περιμένουν.

Αποβιβαστήκαμε στην πρόπευσα απόσταση, χαιρετηθήκαμε και αγκαλιαστήκαμε, και μετά περπατήσαμε με τον Βελή ανάμεσα στις τάξεις των ανδρών του, οι οποίοι μας πρόσφεραν ένα εγκάρδιο καλωσόρισμα καθώς περνούσαμε. Η φρουρά μας από κάτω προχώρησε μπροστά· αυτοί ακολούθησαν ανά δύο από πίσω· οι φουστανέλες τους ήταν όλες χιονάτες, τα πρόσωπα και τα ρούχα τους καθαρά και περιποιημένα στη λεπτομέρεια, το βλέμμα τους φρέσκο και χαρούμενο, οι τρόποι τους πειθαρχημένοι και υποτακτικοί· και είπα μέσα μου: «Είναι αυτοί οι ίδιοι άνδρες —η "ορδή"— που είδα πριν από δεκαοκτώ μήνες, βρώμικους και δυσαρεστημένους, στο στρατόπεδο μπροστά από τη Ναύπακτο;»

Ο Ρίζος ορθά είπε, και ο κ. Γκόρντον έδωσε δεκαπλάσια βαρύτητα στην παρατήρηση επαναλαμβάνοντάς την, ότι ένας άνθρωπος που βλέπει την Ελλάδα τον ένα χρόνο, δεν θα την αναγνωρίσει τον επόμενο. Αυτή η διαπίστωση μου επιβλήθηκε με τον πιο έντονο τρόπο από την κατάσταση στην οποία βρήκα το στρατεύμα του Μακρυνόρους. Φεύγοντας από την Ελλάδα για την Τουρκία, λίγο περισσότερο από έναν χρόνο πριν, αν με είχαν ρωτήσει ποιο ήταν το μεγαλύτερο όφελος που θα μπορούσε να δοθεί στην Ελλάδα, θα είχα πει: ένας κατακλυσμός, για να παρασύρει ολόκληρη τη γενιά των Λιάπηδων²⁹.

Κατά την επιστροφή μου βρήκα, προς έκπληξή μου, εργατικούς και υπάκουους εργάτες και αγωγιάτες, οι οποίοι προηγουμένως ήταν στρατιώτες. Εξήγησα αυτό με την υπόθεση ότι οι καλύτερα διατεθειμένοι είχαν ξαναρχίσει τις συνθήκες της εργασίας, αλλά απείχα πολύ από το να υποθέσω ότι είχε επέλθει οποιαδήποτε βελτίωση στη μάζα, ή από το να υποψιαστώ ότι, κρίνοντάς τους παλαιότερα, δεν είχα εκτιμήσει σωστά τις δυνατότητές τους. Ήταν τώρα, λοιπόν, με εξίσου μεγάλη έκπληξη όσο και ικανοποίηση που, παρατηρώντας τους υπό άλλες συνθήκες, σχημάτισα μια αληθέστερη και υψηλότερη εκτίμηση για τα προσόντα και τις διαθέσεις τους.

Φτάνοντας στο μπιβουάκ (καταυλισμό) του Βελή, βρήκαμε σε ένα μικρό ύψωμα, σκιασμένο από μια βελανιδιά και με θέα στον Κόλπο και την πεδιάδα της Άρτας, ένα μεγάλο τραπέζι και έναν ευρύχωρο σοφά σε κάθε πλευρά, φτιαγμένα από κλαδιά μπηγμένα στο έδαφος, πλεγμένα με βέργες και πυκνά καλυμμένα με φύλλα βελανιδιάς· εντελώς διαφορετικού χαρακτήρα, αλλά εξίσου καλόγουστα —περισσότερο δεν γινόταν— με την κάμαρα πάνω από τη θάλασσα στην οποία μας είχαν υποδεχτεί το πρωί. Ενώ πίναμε τον καφέ μας, τα Παλικάρια σχημάτισαν έναν μεγάλο κύκλο γύρω μας, και έδειχναν, με το γεμάτο αυτοπεποίθηση χαμόγελο που ακολούθησε τους επαίνους μας για το αρκαδικό τους γούστο, τη συμμετοχή και το ενδιαφέρον που είχαν

29 Οι Λιάπηδες είναι μια από τις φυλές της Κεντρικής Αλβανίας, διαβόητη για την αρπακτικότητα και τη βρωμιά της. Εξού και η λέξη έχει γίνει επιθετικός προσδιορισμός περιφρόνησης.

δείξει στις προετοιμασίες για την υποδοχή μας. Μας έκαναν μια όμορφη φιλοφρόνηση μέσω του Γραμματικού· και, αφού στάθηκαν περίπου δέκα λεπτά, ο αρχηγός τους είπε: «Οι Έλληνες μπορούν τώρα να αποσυρθούν». Παλαιότερα θα έλεγε «τα Παλικάρια»· αλλά οι ελπίδες τους ήταν τώρα θερμότερες, οι φιλοδοξίες τους υψηλότερες, και αποποιούνταν ακόμα και τα ονόματα που συνδέονταν με την προηγούμενη ιστορία τους.

Το βραδινό μας γεύμα ήταν θετικά μεγαλοπρεπές· πέντε μεγάλες φωτιές είχαν επιστρατευτεί γι' αυτό. Μια κοινότητα βοσκών δεν θα μπορούσε να καυχηθεί για μεγαλύτερη ποικιλία ή ποιότητα γαλακτοκομικών· και εδώ, στην ερημιά, είχαμε λευκότερο και γλυκύτερο ψωμί από ό,τι δοκίμασα ποτέ στο Παρίσι ή στο Λονδίνο. Νεαρά ζαρκάδια και μικρά ριγωτά αγριογούρουνα μάζευαν τα ψίχουλα τριγύρω και τα διεκδικούσαν από τα κουτάβια των μακεδονικών λαγωνικών. Όταν έπεσε το βράδυ και βγήκε το φεγγάρι, ο μακρύς Ρωμαίικος (χορός) ξεκίνησε στο ύψωμα του βουνού.

«Ο αρχηγός τους τραγουδούσε και πηδούσε στο σκοπό του, / Με χορωδιακή φωνή και βήμα, η πολεμική ορδή.»

Για δύο ολόκληρες ώρες οι πρωτοχορευτές λυγίζονταν και στροβιλίζονταν, ενώ η μακριά κοτσίδα ανέβαινε και κατέβαινε, σαν κύμα που ακολουθεί, στον μελιτάτο σκοπό του:

«Πώς τὸ τρίβουν τὸ πιπέρι / Οἱ διαβόλοι καλογέροι.»

Το επόμενο πρωί θέλαμε πολύ να οργανώσουμε ένα κυνήγι αγριογούρουνου, αλλά εγκαταλείψαμε την ιδέα όταν καταλάβαμε ότι ο νεαρός Μπότσαρης είχε προετοιμαστεί να μας υποδεχτεί το μεσημέρι· και ένας γρήγορος αγγελιοφόρος υποσχέθηκε ότι το απόγευμα θα βρίσκαμε εκεί τα πάντα έτοιμα για ένα κανονικό «Chevy Chase» (μεγάλο κυνήγι). Μας πήγαν να δούμε έναν τάφο που είχε ανακαλυφθεί κατά την κατασκευή ενός φούρνου· περιείχε κάποια οστά, κομμάτια από ένα πλατύ σπαθί και δύο ρωμαϊκά νομίσματα — αποτελεί έναν εξαιρετικό φούρνο. Φαινόταν να υπάρχουν πολλοί άλλοι στη γειτονιά.

Συνοδευόμενοι, όπως και πριν, από τους «Έλληνες», ανεβήκαμε στο υψηλότερο σημείο του Δερβενίου, προς τον νότο, εκεί που βλέπει κάτω προς την πεδιάδα της Βλίχας, και όπου, αν οι υπολογισμοί μου είναι σωστοί, απομένει ακόμα να ανακαλυφθεί η θέση του Αμφιλοχικού Άργους. Εδώ βρήκαμε τα ερείπια μιας ελληνικής πόλης, σημαντικής έκτασης και, προφανώς, ανώτερου αρχιτεκτονικού στυλ· και, μέσα στην αβεβαιότητα της τοποθεσίας της, θα μπορούσα να υποθέσω ότι αυτό ήταν το αμφισβητούμενο Άργος, αν δεν απείχε τόσο πολύ από οτιδήποτε μοιάζει με ποτάμι, και λόγω της δεσπόζουσας θέσης του, η οποία, αν η πόλη την κατείχε, θα είχε σίγουρα καταγραφεί.

Στεκόμενος σε αυτό το σημείο, η περιγραφή του Θουκυδίδη για την πορεία του Ευρύλοχου είναι απόλυτα παραστατική. Περνώντας από τη Λιμναία (Καρβασαρά), ανέβηκε στον Θύαμο (το Σπαρτονόρος), μετά κατέβηκε στην πεδιάδα του Άργους (την πεδιάδα της Βλίχας), μετά πέρασε ανάμεσα στο Άργος και τις Κρήνες, όπου ήταν σταθμευμένα τα στρατεύματα του εχθρού, πιθανώς σε δεσπόζουσες θέσεις, και τα προσέγγισε αφού πέρασε από την πεδιάδα από κάτω· επομένως, βρίσκονταν στον λόφο που στεκόμουν· αυτό ακριβώς το μέρος, οι Κρήνες. Οι Όλπες, ένα ερείπιο σε δεσπόζουσα τοποθεσία, τρία ή τέσσερα μίλια προς τα βόρεια· ή, αν αυτό εδώ ήταν οι

Όλπες, το Άργος θα ήταν τρία μίλια χαμηλότερα. Σε κάθε περίπτωση, τα ερείπια του Άργους απομένει ακόμα να ανακαλυφθούν στην πεδιάδα της Βλίκας, ή ανάμεσα σε αυτήν και το Μακρυνόρος. Έχοντας βεβαιωθεί ότι βρίσκεται ανάμεσα σε αυτά τα δύο σημεία, δεν πρέπει να απελπιζόμαστε ότι θα το βρούμε, επειδή δεν υπάρχει ποτάμι άξιο του ονόματος του «Πατέρα Ινάχου», και επειδή δεν υπάρχει ερείπιο στην ακτή. Ο Θουκυδίδης το αποκαλεί ἐπιθαλάσσια, αλλά όχι ἐπὶ θαλάσσης. Ο όρος «παραθαλάσσιο» θα μπορούσε να εφαρμοστεί σε σχεδόν οποιαδήποτε πόλη στη γειτονιά του Κόλπου· και αν είχε ορίσει πιο αυστηρά τη θέση του πάνω στη θάλασσα, οι δυσκολίες, αντί να μειωθούν, θα είχαν αυξηθεί. Δεν αμφισβητούμε την τοποθεσία του Στράτου, επειδή ο Λίβιος την αποκαλεί πόλη super Ambracicum sinum (πάνω από τον Αμβρακικό κόλπο).

Το ρέμα που ο χάρτης του Πουκεβίλ ονομάζει Κρικέλι, μπορεί κάλλιστα να αντιστοιχεί στον Ίναχο. Ο Στράβων λέει απλώς ότι ρέει προς το Άργος προς τα νότια³⁰. Το Κρικέλι ρέει πρώτα προς τα νότια και μετά προς τα δυτικά· η απλή αναφορά του ρέματος, όταν δινόταν τόση σημασία στο νερό κάθε είδους, δείχνει πόσο ασήμαντο πρέπει να ήταν³¹.

Στραφήκαμε τώρα βόρεια κατά μήκος της κορυφογραμμής και σε περίπου μιάμιση ώρα, κατεβαίνοντας ανάμεσα σε βράχια και μέσα από δάση βελανιδιάς, διακρίναμε τον όμορφο μικρό καταυλισμό του Μπότσαρη, σε ένα μικρό και προφυλαγμένο επίπεδο μέρος, όπου οι βράχοι και τα δάση θα τον έκρυβαν από την παρατήρηση, εκτός από ψηλά. Ένας πυροβολισμός από τους φρουρούς μας απαντήθηκε από μια σάλπιγγα από κάτω· εδώ δεν υπήρχε τυπικός χαιρετισμός, αλλά οι Σουλιώτες ήρθαν πηδώντας πάνω στα βράχια με τον νεαρό αρχηγό τους πρώτο στον αγώνα δρόμου. Εδώ βρήκαμε έναν τέλειο ναό από πράσινα κλαδιά· ήταν υψωμένος πάνω σε πασσάλους και είχε παράθυρα ολόγυρα· οι πλευρές, η στέγη και το πάτωμα ήταν από πράσινα κλαδιά βελανιδιάς· το πάτωμα στρωμένο με φτέρες και τα παράθυρα στολισμένα με γιρλάντες από αγριολούλουδα· όλα τόσο φρέσκα, που έμοιαζαν να έχουν κοπεί μόλις πριν από μια ώρα.

Ο Μπότσαρης (πρόκειται για τον Κώστα Μπότσαρη, αδελφό του Μάρκου) ήταν Υποταγματάρχης και είχε τη διοίκηση κατά την απουσία του ανωτέρου του· είναι ένας ωραίος και αρρενωπός νέος, όχι πάνω από είκοσι ετών, αν τόσο, και ο μικρότερος αδελφός του Σουλιώτη ήρωα. Δεν μπορώ να πω ότι το πρόσωπό του ήταν διακεκριμένο· στους τρόπους ήταν συνεσταλμένος και ντροπαλός, αλλά σπάνια έχω ενδιαφερθεί τόσο για κάποιον σε μια τόσο σύντομη γνωριμία. Εδώ, και πάλι, εκπλαγήκαμε από την ποιότητα και την ποικιλία των γαλακτοκομικών τους· ο νεαρός οικοδεσπότης μας παρατήρησε ότι ήταν φυσικό, αφού «είναι Μάιος και τα κοπάδια τρέφονται μόνο με λουλούδια, και το γάλα μας αρμέγεται από χέρια που μέχρι τώρα ήταν συνηθισμένα μόνο στο μουσκέτο και το γιαταγάκι».

30 Στράβων, Βιβλίο vii.

31 «Purus in occasus parvi sed gurgitis Æas / Ionio fluit in mari...» (Λουκανός, βιβλ. vi. στ. 362). Ο Ίναχος, ή Ινώ, πατέρας της αιγυπτιακής Ίσιδας. Δείτε Palmerii κ.τ.λ. Ωστόσο, ο αρχικός Ίναχος μπορεί να ήταν ικανοποιημένος με ένα πολύ λεπτό ρυάκι ως εκπρόσωπό του. Επίσης, ο Πausanias λέει: «τὸ δὲ ὕδωρ ἐπὶ πολὺ ἐξικνεῖται τῆς γῆς».

Στη συνέχεια, είχαμε ένα απολαυστικό κυνήγι αγριογούρουνου. Όχι ότι το θήραμα ήταν άφθονο. Υπήρχαν περίπου τριακόσιοι άνδρες που συμμετείχαν σε αυτό. Ανέβηκαν, από ένα κυκλικό μονοπάτι, στο πάνω μέρος μιας χαράδρας, και μετά την «χτύπησαν» προς τα κάτω, και στις δύο πλευρές της πλαγιάς, με το ρεύμα και με τον άνεμο. Η κύρια ομάδα των σκοπευτών τοποθετήθηκε στο άνοιγμα της λαγκαδιάς· και μεγάλα αλβανικά λαγωνικά αφέθηκαν μέσα στην κάλυψη, αλλά δεν κατάφεραν να ξεσηκώσουν πολλά ελάφια. Μας έλειπαν τα κατάλληλα σκυλιά και ήμασταν πολύ κοντά στον καταυλισμό· το κυνήγι μας, επομένως, περιορίστηκε σε μερικούς άστοχους πυροβολισμούς σε ένα ζευγάρι αγριοκάτσικα που ξέφυγαν.

Κατά τη διάρκεια της παγάνας (battue), είχαμε μια λαμπρή θέα της πεδιάδας και του κόλπου. Η στεριά και το νερό από κάτω εμφάνιζαν τις πιο παράξενα ποικιλόχρωμες αποχρώσεις· και ο ήλιος που έδυε χρύσιζε τα ακίνητα διβάρια (ιχθυοτροφεία). Ανάμεσα στα χαμηλότερα βουνά, στα βόρεια και ανατολικά, κυλούσαν πυκνά σύννεφα καταιγίδας στο χρώμα του μολυβιού· βαριές βροντές αντηχούσαν κατά μήκος των λόφων, ενώ η πεδιάδα, στα αριστερά, έμοιαζε ατάραχη από αύρα· και οι υψηλοί γκρεμοί των Τζουμέρκων, που υψώνονταν μέσα από το πυκνότερο μέρος της καταιγίδας, κοκκινισμένοι από τον απογευματινό ήλιο, έδειχναν γαλήνη και χαμόγελα.

Το βράδυ, απολαύσαμε το κέφι των ανδρών και τον ακούραστο χορό τους στο σεληνόφως. Δεν μπορούσα να μην εκφράζω επανειλημμένα στον νεαρό αρχηγό τους τη ζωηρή εντύπωση που μου έκανε η ευτυχία της κατάστασής τους. Η απάντησή του εξέφραζε, σε μια και μόνο ιδέα, τη μεγάλη δίψα του ελληνικού χαρακτήρα, και ιδιαίτερα των νέων ανδρών, για μάθηση. «Τα παιδιά», είπε, «είναι ευτυχισμένα γιατί δεν ξέρουν τίποτα καλύτερο· αλλά νομίζετε ότι εγώ μπορώ να είμαι ευτυχισμένος, όταν βλέπω ξένους, σαν εσάς, να ξέρουν τα πάντα για τη χώρα μου, ενώ εγώ δεν ξέρω τίποτα για τη δική τους;»

Εδώ μου έκανε μεγάλη εντύπωση η αυστηρή στρατιωτική υποταγή η οποία, χωρίς να συνοδεύεται από πειθαρχία ή εκπαίδευση, είχε πάρει τη θέση της προηγούμενης ταραχής. Γενικά θεωρείται ότι οι Έλληνες είχαν μεγάλη αντίρρηση στο να γίνουν τακτικοί στρατιώτες, και ότι αυτή η αντίρρηση ήταν το πιο δύσκολο ζήτημα υπό τη διοίκηση του Καποδίστρια. Με όλα τα μέσα στη διάθεσή του, με Γάλλους αξιωματικούς και γαλλική επιμελητεία, ο Πρόεδρος συγκέντρωσε οκτώ εκατοντάδες άνδρες, και αυτούς, στο μεγαλύτερο μέρος τους, τυχολιώκτες από την Τουρκία και τα Ιόνια Νησιά. Ο Φαβιέρος (Favier), με τις δικές του σχεδόν αβοήθητες προσπάθειες και με ένα μέρος των συνεισφορών από την Ευρώπη, κατάφερε να συγκεντρώσει, κάποια στιγμή, τρεις χιλιάδες τακτικούς. Ο Πρόεδρος εξέφραζε, βέβαια, ζήλο για τον σχηματισμό στρατευμάτων — οι πράξεις του όμως δεν υποδήλωναν καμία τέτοια επιθυμία.

Για να οργανωθούν οι Έλληνες, το μόνο που χρειαζόταν ήταν τακτική πληρωμή, όπως αποδεικνύει η τωρινή κατάσταση του Μακρυνόρους. Οι άνδρες δεν φορούσαν στολή, αλλά ήταν ντυμένοι πολύ όμοια, αν όχι εντελώς· άλλοι με λευκά σακάκια και μπλε κέντημα, άλλοι με κόκκινο· και όλοι τους με καθαρές φουστάνες. Ήταν χωρισμένοι, αν και μη εκπαιδευμένοι, σε Λόχους και Τάγματα, με διαδοχικές βαθμίδες διοίκησης, με τίτλους από τις σπαρτιατικές φάλαγγες. Η υπέρτατη υποταγή και η

εθιμοτυπία χώριζε αυτές τις βαθμίδες, αποτέλεσμα των ανατολικών συνθηκών και ιδεών· αλλά η εξουσία του Καπετάνιου είχε εξαφανιστεί εντελώς. Βρίσκονταν ακριβώς σε εκείνο το σημείο όπου η ομοιομορφία της λειτουργίας μιας μηχανής συναντούσε, χωρίς να έχει ακόμη φθείρει, την αξία και την ευφυΐα του ατόμου.

Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των στρατευμάτων είναι παλικάρια των οποίων η υπηρεσία ξεκίνησε μαζί με τις πρώτες τους αναμνήσεις, που έζησαν σαν τα κατσίκια, ανάμεσα σε βράχια και σπηλιές, και που γλίτωσαν πολλά από όσα ήταν ταπεινωτικά στη σκληρή εμπειρία των πατέρων τους. Είναι περήφανοι να αποκαλούν τους εαυτούς τους παιδιά της επανάστασης και ξεχωρίζουν τους εαυτούς τους ως τέτοιους από τους ηλικιωμένους, τους οποίους αποκαλούν «Τούρκους». Τα κοινά επίθετα Κλέφτη ή Παλικάρι έχουν γίνει τώρα όροι αποδοκιμασίας. Η μόνη τους ονομασία είναι Έλληνες, την οποία χρησιμοποιούν μεταξύ τους στις καθημερινές συζητήσεις.

Το επόμενο πρωί, αποχαιρετήσαμε τους Σουλιώτες και κατεβήκαμε στην Παλαιοκούλια, τη δεύτερη κορυφογραμμή. Εδώ βρίσκονται τα ερείπια ενός μικρού ελληνικού οχυρού, εξακοσίων βημάτων στην περιφέρεια· από εκεί κατεβήκαμε στη μικρή πεδιάδα του Μενιδίου, όπου είχαμε αποβιβαστεί.

Είχα την ευκαιρία αρκετές φορές να αναφερθώ στην ισχύ της θέσης του Μακρυνόρους· ανέφερα τον Ίσκο να αναχαιτίζει εδώ, με σαράντα άνδρες, ένα σώμα Τούρκων το οποίο, αν είχε περάσει, θα είχε σβήσει εν τη γενέσει της την επανάσταση στην Ακαρνανία — ίσως και στον Μοριά. Η ανάκτηση της Δυτικής Ελλάδας και η τωρινή προσάρτησή της στο Νέο Κράτος οφείλεται σε μια τολμηρή κίνηση του Στρατηγού Τσώρτς (Church), ο οποίος με πεντακόσιους άνδρες κατέλαβε εξ απορόπτου τις ισχυρές θέσεις του Μακρυνόρους: με την κίνηση αυτή αναχαιτίστηκε μια νηοπομπή εφοδίων, και τα φρούρια της Ναυπάκτου, του Μεσολογγίου, το κάστρο της Ρούμελης (Αντίρριο), μαζί με τέσσερις χιλιάδες αιχμαλώτους, έπεσαν κατά συνέπεια στα χέρια των Ελλήνων³².

Προτού επισκεφθώ το μέρος, δεν μπορούσα να καταλάβω πώς ένα πέρασμα τόσο προφανούς σημασίας δεν είχε υποδειχθεί ειδικότερα από τον Θουκυδίδη, περιγράφοντας τη διπλή μάχη στην περιοχή μεταξύ των Αμβρακιωτών και της Ακαρνανικής συμμαχίας· αλλά η επιτόπια επιθεώρηση συμβίβασε τη φαινομενική ασυνέπεια, καθώς η θέση είναι πολύ ισχυρότερη τώρα από ό,τι ήταν στην αρχαιότητα.

Το Μακρυνόρος είναι ένας λόφος από ψαμίτιη, με τρία επίπεδα (escarpments), που εμφανίζονται το ένα πάνω από το άλλο. Η πρόσοψη είναι απότομη, αλλά σπάνια κρημνώδης· η ράχη κατηφορίζει αισθητά αλλά ομαλά· παρουσιάζουν τα ερείσματά τους προς τον κόλπο και τη δύση· και, κατά συνέπεια, οι κορυφογραμμές και οι κοιλάδες βρίσκονται σε ορθή γωνία προς τη συνοριακή γραμμή· αυτό, φυσικά, δεν αποτελεί ένα ισχυρό στρατιωτικό σύνορο, και έγινε τέτοιο μόνο τώρα, επειδή καλύπτεται από μια αδιαπέραστη μάζα από αγκάθια, χαμηλή βλάστηση και δάση.

32 Ο Στρατηγός Τσώρτς ανακλήθηκε από τον Πρόεδρο (Καποδίστρια) εν μέσω δυσμένειας μετά από αυτό το λαμπρό επίτευγμα, το οποίο εξασφάλισε στην Ελλάδα εκείνο το τμήμα της επικράτειας το οποίο, μόλις αποσύρθηκε από τη Διάσκεψη, ο Πρόεδρος κήρυξε απαραίτητο για την ύπαρξη της Ελλάδας και το κατέστησε το κύριο θέμα των θρήνων του («Jeremiads») προς τον Πρίγκιπα Λεοπόλδο.

Τη νύχτα αποπλεύσαμε· και ξυπνήσαμε το πρωί στο Κορακονήσι, ένα νησί που συνδέεται με τα ιχθυοτροφεία και τα ρηγά νερά στα βόρεια του κόλπου· κατέχεται από τους Έλληνες. Εκεί επιβιβαστήκαμε σε ένα μονόξυλο και κωπηλατήσαμε προς το Φιδόκαστρο, που τόσο πομπωδώς ανακοινώθηκε από τον Πουκεβίλ ως το «αναζωογονημένο» του Αμφιλοχικό Άργος, και φυσικά απογοητευτήκαμε. Αυτό το ερείπιο βρίσκεται στη μέση των διβαριών· είναι ένας μικρός περίβολος ελληνικών τειχών, η βάση των οποίων είναι βυθισμένη τέσσερα ή πέντε πόδια: ακούσαμε για επιγραφές και κίονες που είχαν ανατιναχθεί και μεταφερθεί για οικοδομή από τους Τούρκους. Ο βυθός των διβαριών καλύπτεται από ένα πυκνό, χυμώδες χορτάρι, με το οποίο λένε ότι τρέφονται οι κέφαλοι. Τα ιχθυοτροφεία ενοικιάστηκαν φέτος, για 40.000 γρόσια, στον Νικόλαο Ζέρβα, τον Σουλιώτη Ταγματάρχη στη Βόνιτσα.

Κατά την επιστροφή μας στο Κορακονήσι, βρήκαμε ένα απόλυτα αγγλικό πρωινό — καφέ, αυγά, φρυγανισμένο ψωμί και βούτυρο κ.λπ. — να μας περιμένει στο κατάλυμα του Μαλάμου, του Σουλιώτη Ταγματάρχη, ο οποίος είχε υπηρετήσει στον αγγλικό στρατό. Περάσαμε μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μέρα μαζί του, αν και υπέφερε από θέρμη (ελονοσία).

Όπως συνήθως, αποπλεύσαμε με την απόγεια αύρα τη νύχτα· και όταν ξυπνήσαμε το πρωί, βρεθήκαμε ανάμεσα στα σημεία του Ακτίου και του Ανακτορίου, απέναντι από την Πρέβεζα. Το μυστικό δεν πλησίασε κάτω από το φρούριο· αλλά καλέσαμε μια φαρόβαρκα και σύντομα χαρήκαμε πατώντας, επιτέλους, το έδαφος της Αλβανίας: το ταξίδι μας τώρα ξεκινούσε πραγματικά.

ΤΟ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟ

Εγκαταλείποντας την Ελλάδα, οφείλω, με λίγα λόγια, να εξηγήσω τη φύση του Πρωτοκόλλου της 3ης Φεβρουαρίου 1830, το οποίο προκάλεσε τόση σύγχυση. Το προηγούμενο Πρωτόκολλο της 22ας Μαρτίου 1829 είχε συνταχθεί σύμφωνα με τις εισηγήσεις των Πρεσβευτών των Τριών Δυνάμεων, οι οποίοι, συγκεντρωμένοι στον Πόρο, είχαν διεξαγάγει έρευνα για την προηγούμενη διοίκηση της Ελλάδας, καθώς και για τα στατιστικά, την τοπογραφία και τα οικονομικά των διαφόρων πληθυσμών της Ηπειρωτικής Ελλάδας που είχαν λάβει μέρος στον πόλεμο. Αυτό το Πρωτόκολλο όριζε ως σύνορο του Ελληνικού Κράτους εκείνο που αποτελούσε τη φυσική γραμμή διαχωρισμού μεταξύ των εμπόλεμων πληθυσμών και το οποίο συνιστούσε τα πραγματικά στρατιωτικά σύνορα τόσο της Τουρκίας όσο και της Ελλάδας· καθορισμένο από φυσικά όρια και υποστηριζόμενο από θέσεις στρατιωτικής ισχύος. Αυτός ήταν ο μεγάλος και πρακτικός σκοπός μιας παρέμβασης που στόχευε στην ειρήνευση· και οι Πρεσβευτές, υιοθετώντας τη γραμμή που προτάθηκε, δεν έκαναν τίποτα περισσότερο από το να παραδεχθούν αυτό που ήδη υπήρχε και να επικυρώσουν δικαιώματα που είχαν αποκτηθεί στην πράξη.

Αυτή η συνοριακή γραμμή εκτεινόταν από τα περάσματα των Θερμοπυλών, στον Κόλπο του Βόλου, μέχρι τα περάσματα του Μακρυνόρους, στον Αμβρακικό Κόλπο. Το Πρωτόκολλο της 22ας Μαρτίου καθιέρωνε επιπλέον την ανεξάρτητη διοίκηση της Ελλάδας, διατηρώντας την επικυριαρχία (*suzeraineté*) και έναν ετήσιο φόρο υποτέλειας προς την Πύλη.

Αυτή η πράξη έτυχε της αποδοχής των Ελλήνων. Η Πύλη την απέρριψε επίσημα, επειδή έφερε, μαζί με τις υπογραφές των πληρεξουσίων της Αγγλίας και της Γαλλίας, και εκείνη του πληρεξουσίου της Ρωσίας, με τη δύναμη της οποίας βρισκόταν στην πραγματικότητα σε πόλεμο κατά την παραλαβή του εγγράφου· και, καθώς οι σύμμαχοι επέμεναν να της επιβάλουν αυτή την υπογραφή, κήρυξε τη ρύθμιση ως εγκαθιδρυμένη «*de facto*» και αποδέχθηκε την παρέμβαση ως «σιωπηρώς εννοούμενη».

Λίγες ημέρες, ωστόσο, πριν από την υπογραφή της Συνθήκης της Ανδριανούπολης, η Πύλη προσχώρησε επίσημα στο Πρωτόκολλο. Με τη Συνθήκη της Ανδριανούπολης, εκείνο το Πρωτόκολλο κατέστη ρητός όρος μεταξύ των συμβαλλομένων μερών, θεωρούμενο ως δεσμευτικό σαν να είχε εισαχθεί αυτολεξεί στη συνθήκη. Το Πρωτόκολλο της 22ας Μαρτίου 1829 (Συνθήκη του Λονδίνου) προτάθηκε έτσι από τα μέρη της συνθήκης της 6ης Ιουλίου 1827 (Πρωτόκολλο του Λονδίνου) και έγινε τελικά δεκτό από τους εμπόλεμους· επομένως, διευθέτησε ικανοποιητικά τα ουσιώδη ζητήματα που αφορούσαν την ειρήνευση της Ελλάδας. Ήταν η κατάληξη των πράξεων που προήλθαν από την Τριπλή Συμμαχία και, επιπλέον, επικυρώθηκε από μια χωριστή συνθήκη μεταξύ Ρωσίας και Πύλης. Η βάση που διευθετήθηκε οριστικά με αυτόν τον τρόπο, αφού κόστισε τόσο άγχος και κόπο, αφού εξέθεσε για τόσο μεγάλο διάστημα την ειρήνη της Ευρώπης σε συνεχή κίνδυνο και απαίτησε χρηματικές θυσίες τέτοιου μεγέθους, αφού οδήγησε στη ναυμαχία του Ναυαρίνου και στον ρωσικό πόλεμο — επικυρωνόταν τώρα με μια επισημότητα όχι λιγότερο επιβλητική από όσο

ανησυχητικές υπήρξαν οι προηγούμενες επιπλοκές. Η Ευρώπη και η Ανατολή, για πρώτη φορά μετά από δέκα χρόνια πολέμου και αναταραχών, μπορούσαν να αναπνεύσουν ελεύθερα και ενέδωσαν στην ψευδαίσθηση ότι επιτέλους η συμμαχία του Ιουλίου είχε εκπληρώσει τον σκοπό της — την «Ειρήνευση της Ανατολής».

Αυτή η ψευδαίσθηση διήρκεσε τέσσερις μήνες, οπότε και διαλύθηκε από το Πρωτόκολλο της 3ης Φεβρουαρίου 1830 (Πρωτόκολλο του Λονδίνου), το οποίο δημιούργησε την Ελλάδα ως ένα ανεξάρτητο και κυρίαρχο κράτος· και, ως αποζημίωση προς την Τουρκία για αυτή τη μεταβολή των αρχικών όρων, μείωσε από τη μία πλευρά την επικράτεια που είχε προηγουμένως εκχωρηθεί στην Ελλάδα — αποδίδοντας την Ακαρνανία στην Τουρκία, αλλά επεκτείνοντας την ελληνική επικράτεια στα ανατολικά, με σκοπό τον καθορισμό μιας καλύτερης συνοριακής γραμμής. Δηλαδή, τα φυσικά σύνορα ανοίχθηκαν διάπλατα με αυτή τη νέα πράξη· και, ενώ επιβλήθηκε στην Ελλάδα ένα δαπανηρό σύστημα διακυβέρνησης, η επικράτεια και οι πόροι της μειώθηκαν· οι προηγούμενες πράξεις της Συμμαχίας ακυρώθηκαν και η επίσημη συμφωνία με την Τουρκία παραβιάστηκε.

Έτσι, η Συμμαχία παρενέβη, χωρίς αναγκαιότητα, υπό το πρόσχημα της ρύθμισης διαφορών μεταξύ μερών, κανένα από τα οποία, σε αυτό το σημείο, δεν ζήτησε την παρέμβασή της: η κρίση που εκδόθηκε ήταν παραβίαση της συμφωνίας, αποσταθεροποίησε αυτό που ήδη υπήρχε και απορρίφθηκε και από τα δύο μέρη στα οποία προσφέρθηκε³³.

Όταν δυνάμεις με εχθρικά συμφέροντα στέκονται αντιμέτωπες, η καθμία έχοντας τον μισό κόσμο πίσω της, εξισορροπώντας η μία την ισχύ της άλλης και ελέγχοντας η μία την υπεροχή της άλλης — όταν δύο δυνάμεις, η μία στοχεύοντας στην παγκόσμια κυριαρχία μέσω της αποδιοργάνωσης και του κλονισμού των κρατών, και η άλλη αποσκοπώντας μόνο στην ειρήνη και επιδιώκοντας να σταθεροποιήσει και να υπερασπιστεί, υπογράφουν μια συμφωνία με την οποία δεσμεύονται να ενεργούν μαζί, τότε είτε η επιθετική είτε η συντηρητική πολιτική πρέπει να θριαμβεύσει ολοκληρωτικά σε όλο τον κόσμο. Μέσω αυτής της Συμμαχίας, είτε η φιλοδοξία της Ρωσίας θυσιάστηκε στην υπεροχή της Αγγλίας, είτε η ισχύς της Αγγλίας τέθηκε στην υπηρεσία των σχεδίων της Ρωσίας. Η γνώση της Ανατολής θα είχε δώσει στην Αγγλία τα μέσα να ελέγχει τη Ρωσία· η άγνοιά μας για την Ανατολή έδωσε στη Ρωσία τον έλεγχο της Αγγλίας, τη διάθεση των θησαυρών της, την κατεύθυνση του υπουργείου εξωτερικών και του ναυτικού της, τη φύλαξη της φήμης και της τιμής της, και την κηδεμονία της διπλωματικής της υπηρεσίας. Από εκεί πηγάζει η διαστρέβλωση του εθνικού φρονήματος, η ανοχή στην προσβολή, η εξοικείωση με την περιφρόνηση· και, τελικά, φτάσαμε σε εκείνο το σημείο πολιτικής εξαθλίωσης, όπου ακολουθούμε την πολιτική της Ρωσίας, πιστεύοντας ότι υπηρετούμε το συμφέρον της Αγγλίας.

33 «Έχοντας επιβάλει στην Τουρκία με αυτή τη συνθήκη (της Ανδριανούπολης) την αποδοχή του Πρωτοκόλλου της 22ας Μαρτίου, το οποίο της εξασφάλιζε την επικυριαρχία επί της Ελλάδας και έναν ετήσιο φόρο υποτέλειας από τη χώρα αυτή, η Ρωσία χρησιμοποίησε όλη της την επιρροή για να επιτύχει την ανεξαρτησία της Ελλάδας και την παραβίαση, από την ίδια και τους συμμάχους της, της συμφωνίας που η ίδια είχε καταστήσει αναπόσπαστο μέρος της Συνθήκης της Ανδριανούπολης». — Progress of Russia in the East, σελ. 106.

Η Ελλάδα, όταν πάλευε για την ύπαρξή της, θέσπισε θεμελιώδεις νόμους για τον αποκλεισμό της επιρροής της Ρωσίας, της παλιάς προστάτιδάς της, του σχεδιαστή της επανάστασής της και εχθρού της Πύλης· και παραδόθηκε στην Αγγλία, επικαλούμενη την προστασία, την καθοδήγησή της και έναν ηγεμόνα της επιλογής της. Τώρα, η Αγγλία δεν έχει εκεί ούτε υπόληψη ούτε επιρροή: η Ρωσία είναι κυρίαρχη! Η Αγγλία έχει προκαταβάλει στην Ελλάδα σχεδόν 5.000.000 λίρες και δεν έχει δικαίωμα σε καμία αποζημίωση — σίγουρα, ούτε σε ευγνωμοσύνη. Η Ρωσία έχει προκαταβάλει 666.000 λίρες, από τις οποίες ένα ποσό 500.000 λιρών επέστρεψε πίσω σε αυτήν, και κατέχει την υποθήκη για τα δύο τρίτα του συμμαχικού δανείου των 2.400.000 λιρών! Η Αγγλία, έχοντας παραιτηθεί από τις αξιώσεις της και έχοντας θυσιάσει την προηγούμενη υποθήκη της για τα προηγούμενα δάνεια των 2.800.000 λιρών... Η Ελλάδα, σε μια κακή ώρα για εκείνη και για εμάς, επικαλέστηκε την προστασία μας· την προδώσαμε στη δύναμη που έτρεμε· μεταφέραμε εκείνη και τα χρήματά μας στη δύναμη που επιδιώκαμε να περιορίσουμε. Στην Ελλάδα, όχι λιγότερο εντυπωσιακά από ό,τι στην Τουρκία, την Περσία, την Κεντρική Ασία κ.λπ., η Ρωσία προχώρησε προς την υπεροχή και την κυριαρχία, μέσω της χρήσης που μπόρεσε να κάνει στην Ανατολή της ισχύος της Αγγλίας, επιδεικνύοντας ταυτόχρονα στον ανατολικό κόσμο την ευρωπαϊκή της υπεροχή, μέσα από προσβολές και ζημιές που συσσωρεύονται ατιμώρητα εις βάρος της Μεγάλης Βρετανίας.

Η Τουρκία καταρρέει, και —χρήσιμο μάθημα!— καταρρέει λόγω της απουσίας διπλωματίας. Όμως ορισμένοι από τους σπουδαιότερους άνδρες της Αγγλίας θεώρησαν την ισχύ και την κυριαρχία της Αγγλίας, και άρα την ίδια την ύπαρξή της, εξαρτημένη από τη διατήρηση της Τουρκίας. Μήπως αυτή η σκέψη δεν πέρασε από το μυαλό άλλων ανακτοβουλίων; Εκτός αν αναδειχθεί στην Αγγλία κάποιο πνεύμα αντάξιο των περιστάσεων, είναι βέβαιο ότι η επιθυμία και η προοπτική του διαμοιρασμού των λαφύρων της Αγγλίας θα παρουσιαστούν στις κυβερνήσεις των οποίων τις επιθέσεις αφήνουμε να εξελίσσονται χωρίς αντίσταση· των οποίων η όρεξη θα ανοίξει και η ισχύς θα αυξηθεί από τα ενσωματωμένα θραύσματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο διαμελισμός της Τουρκίας θα γίνει ένας ναυτικός δεσμός ένωσης, όπως εκείνος της Πολωνίας υπήρξε εδαφικός.

David Urquhart

Ο Ντέιβιντ Ούρκχάρτ (αγγλικά: David Urquhart, 1805 - 1877) ήταν Σκωτσέζος διπλωμάτης, συγγραφέας, περιηγητής και πολιτικός που έπαιξε σημαντικό ρόλο μετά το 1827 στην εδραίωση της ελληνικής επανάστασης του 1821. Διετέλεσε και μέλος του κοινοβουλίου 1847 – 52.

Εργογραφία

Στο βιβλίο του «Η Τουρκία και οι πόροι της» που δημοσίευσε το 1833 αναφέρεται στα Μεταλλεία της Χαλκιδικής και την ευρύτερη περιοχή της ταυτόχρονα με το δεύτερο βιβλίο του «Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία και Τουρκία». Το 1839 το εξέδωσε το "Το πνεύμα της Ανατολής". Επίσης το 1860 εξέδωσε το τέταρτο του βιβλίο.

Απόσπασμα «Αιτωλία - Ακαρνανία»
μεταφρασμένο
από το Βιβλίο του David Urquhart
" The Spirit of the East vol I "
το οποίο διαμορφώθηκε σε ψηφιακή μορφή από αντίτυπο
για τις ανάγκες της ιστοσελίδας
www.pentalofo.gr